ELEKCYA ZYGMUNTA I.

KILKA UWAG O ELEKCYI W POLSCE ZA JAGIELLONÓW.

Zgodnie z wolą Senatu polskiego, a nawet na wyraźną jego prośbę,[1]) pochowano 17. października[2]) 1506 r. w Wilnie zwłoki króla Aleksandra.

20-go tegoż miesiąca osadzili Litwini Zygmunta wbrew prawno-państwowym traktatom z Polską na wielkoksiążęcym tronie. Przedstawienia Senatu koronnego zostały zignorowane — mniejsza o to, czy pod naciskiem zewnętrznych okoliczności, czy z rozmysłu. Polska musiała przystąpić znowu do elekcyi pana tylko regni Poloniae, a nie całego państwa. Ogłoszono zatem na dzień 30. listopada sejm elekcyjny.[3])

Kandydatem do tronu był tylko Zygmunt. Władysław, król Czech i Węgier, zrzekał się na jego rzecz swych wszelkich praw —

[1]) Acta Tomic. I. str. 8. Consiliarii regni Poloniae Sigismundo principi: „Scripsimus etiam super Serenitati Vestrae eandem rogantes, ut corpus regium sepeliri istic curaret cum ita Deo placuit illum istic ab humanis separari, quod ipsum arbitramur pignus fore perpetuum unionis nostrae cum Dominis Lithuanis“ — nie był to więc akt samowolnego postąpienia Litwinów, jak to się często przedstawia.

[2]) „die ante festum S. Lucae ap. quae erat 17. Octobris“, — zobacz niżej Decretum electionis. Mylną więc jest podawana dotychczas data 11. X.

[3]) „pro festo S. Andreae proxime praeterito“. Decretum elect.

jeśli je wogóle posiadał — i przez Karłacza polecał W. ks. Litwy, którego, jako takiego i bez tych rekomendacyi, ze względów zasadniczych królem Polski okrzyknąć musiano.

Wybór Zygmunta nie ulegał żadnej kwestyi: senatorowie, z góry, przed naradzeniem się, oddawali mu swe głosy. Przytaczamy charakterystyczne pod tym względem votum biskupa chełmińskiego, Mikołaja Kościeleckiego, oddane przez plenipotenta, Jana z Kalinowa, generał-starostę wielkopolskiego: [1])

Reverendissimis in Christo patribus nec non magnificis et generosis Dominis archiepiscopis, episcopis, palatinis, castelanis, nec non omnibus et singulis praesentibus spiritualibus et saecularibus ad electionem novi regis congregatis, maioribus et amicis honorandis. Nicolaus Kościelecki Dei gratia episcopus chelmensis complacendi voluntatem. Reverendissimi in Christo patres nec non magnifici et generosi Domini maiores et amici honorandi. Quamvis cordi mihi fuit, tamen praeventus infirmitate et hospicii spolatione intencioni et debito satisfacere non potui, prout Deum testor facere non possum. Et, ut vero nec redderer contumax esse, votum meum in personam Magnifici Domini Joannis de Kalinowa maioris Poloniae capitanei fratris mei refundo, in personam Serenissimi principis et Domini, Domini Sigismundi Dei gratia nati D. Regis Poloniae, Domini mei gratiosissimi proferendum et ipsum in Dominum eligendum, in regem Poloniae acclamandum refudi et refundo tenore praesentium mediante, Vestras Dtiones nec non Magnificentias Vestras rogando quatenus votum meum ex ore praefati Domini Joannis ac si meo proprio ore esset prolatum suscipere et ei in huiusmodi voto plenum dignentur dare fidei creditum, non minus sicut mihi ipsi. In cuius rei testimonium sigillum meum praesentibus est subappensum. Datum in Kowale, Sabbato ante festum S. Andreae ap. 1506.

Sejm rozpoczął się w oznaczonym czasie. Senat stawił się prawie w komplecie (2 arcybiskupi, 5 biskupów, 11 wojewodów, 16 kasztelanów). Przybyli także posłowie książąt mazowieckich. Z powodu kilku spraw bieżących, domagających się załatwienia, obiór króla odbył się dopiero 8. grudnia.

---

[1]) Teki Gołębiowskiego II. 47. Bibl. Poturzycka. Votum to, jak i podana niżej plenipotencya Szydłowieckiego znane z ekscerptu w Rykaczewsk. Inventarium. Podajemy je in extenso.

Tegoż dnia spisano dekret elekcyi, który, podając dokładne sprawozdanie z przebiegu całej sprawy, jest równocześnie dokumentem pierwszorzędnej wagi dla wyjaśnienia kwestyi elekcyi w Polsce za Jagiellonów.

To „Decretum electionis" brzmi:[1])

Andreas gnesnensis et primas, et Bernardus leopoliensis Dei gratia archiepiscopi. Ioannes cracoviensis, Vincentius vladislaviensis, Ioannes posnaniensis, Erasmus plocensis et Mathias premisliensis, regnique Poloniae vicecancellarius eadem gratia episcopi: Spythko de Jarosław castellanus, Joannes de Tarnów palatinus cracoviensis, Andreas de Shamotuly posnaniensis, Nicolaus Gardzina de Lubrancz calissiensis, Ambrosius de Pampow siradiensis, Jaroslaus de Lasko lanciciensis, Nicolaus de Kretkow iunivladislaviensis, Ioannes Amor de Tarnow Russiae, Nicolaus de Curozwanki lublinensis, Stanislaus Kmita de Visnicze bełzensis, Prandota de Trzciana ravensis, palatini: Dobrogostius de Ostroróg posnaniensis, Ioannes Jarunt de Brudzow calissiensis, Ioannes de Przeranb siradiensis, Janussius Latalski gnesnensis, Bernhardus de Lubrancz brestensis, Petrus Szafraniec de Pieszkowa Skała vislicensis, Stanislaus de Potulice miedzyrzeczensis, Hieronimus de Kobylino rospiriensis, Stanislaus de Kościelec iunivladislaviensis, Ioannes Jordan de Zakliczyn biecensis et capitaneus scepusiensis, Lucas de Górka spiczymiriensis, Petrus Gorski naklensis, Nicolaus Missopad czechoviensis, Andreas de Oporów crusvicensis, Camblan krzywinensis, Andreas Sobocki biechoviensis, castellani; Stanislaus de Chodecz mareschalcus regni ac leopoliensis et camenecensis capitaneus, Ioannes de Lasko praepositus posnaniensis et eiusdem regni cancellarius, Stanislaus Jarocki mareschalcus regius, caeterique praelati, consiliarii et barones ac nobiles regni eiusdem universum regnum Poloniae repraesentantes.

In nomine Sanctae individuaeque Trinitatis.

Ad universorum quorum interest, intererit et in futuram notitiam deducimus, quod Serenissimo olim principe Domino Alexandro Dei gratia rege Poloniae, Magno Duce Lithuaniae, Russiae, Prussiaeque domino et herede etc. graciosissimo, anno praesenti in feria quarta post festum assumptionis virginis gloriosissimae Mariae, quae erat Augusti dies 19, in civitate et castro

---

[1]) Teki Gołębiow. II. 45.

inferiori vilnensi de medio sublato, eiusque olim funere regio sabbati die ante festum S. Lucae, quae erat 17. Octobris in basilica Divi Polonorum patroni praesulis Stanislai in castro praedicto vilnensi honorificentissime sepulto existente ceremoniis ad hoc dignissimis funeralibus, prout tantae expediebat maiestati, non minus reverenter quam etiam devote ac lugubriter adhibitis, tandem sepultura peracta fuit, successive per nos universos electioni futuri regis ac domini novi dies et locus, huc Piotrcoviam pro festo Andreae proxime praeterito ad praesentem conventionem generalem deputatus, decretus ac assignatus, decreto communi mediante, ac dominorum praelatorum et baronum regni accedente consensu, fuereque universi principes et praelati spirituales ac saeculares, barones, nobilitas, milites et communitates terrarum ac civitatum de iure ac consuetudine ad electionem regiam pertinentium: edictis proclamationum publicis ac litteris et nunciis eam ipsam electionem futuram intimantibus denuntiantibusque vocati et avisati ut nobiscum una pro eligendo futuro rege ac domino aut convenirent aut nuntios cum mandatis dirigerent ad praesentem electionem conventionemque piotrcoviensem, pro die praedicta in praesentem usque per continuationem prorogata, *qua die hodierna*, dum cum universis principibus ac praelatis spiritualibus et saecularibus, militibus, nobilibus, communitatibusque terrarum et civitatum comparentibus et praesentibus, absentiumque nuntiis, iniremus consilia, tractatus et deliberationes pro eligendo domino nostro rege futuro, proque aliis necessitatibus et eventibus publicis in melius ordinandis:

Tandem nobis, Andrea Dei gratia veluti archiepiscopo gnesnensi et regni primate et consilii ordinem ac electionem proponentibus: vocatorum non comparentium absentia non obstante per nos et universos praelatos spirituales et saeculares, barones et consiliarios nostro et absentium nomine ad *electionis decretum* in Dei nomine processum erat die et loco infrascriptis. Qua missa de spiritu sancto cantata et audita ac cerimoniis consiliis, tractatibus, deliberationibus et conclusionibus de more atque iure praemissis, nos qui supra praelati et barones universi ad quos istud de iure electionis liberae et consuetudine regni eiusdem pertinet *una cum nuntiis et oratoribus praeclarorum principum Dominae Annae D. grat. genitricis, et tutricis ac Stanislai et Ioannis puerorum Ducum Masoviae*, aliorumque praelatorum et baronum regni absentium nuntiis, cum literis et sufficientibus mandatis ad electionem praesentem missis, *nomine suorum principalium com-*

parentibus et electioni interessentibus: decretum electionis diximus, pronunciavimus et promulgavimus, dicimusque, pronunciamus et promulgamus sic quia non ex affectione carnali personalique nec ex debito successionis, sed inspirante spiritus almi gratia, votis, voluntatibus, affectionibus, desideriisque unanimibus, nemineque ex nobis, cooperante Spiritus eiusdem Sancti gratia, a votis et voluntatibus unanimibus discrepante: Serenissimum Dominum Sigismundum Dei gratia regium natum in regem Poloniae et Magnum Ducem Lithuaniae ac terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiaviae, Russiae, Prussiae, Samogitiae, Culmensis et Elbigensis Dominum et heredem etc. Dominum nostrum graciosissimum, sic ut uis liberae electionis nobis competiit et competere consuevit: elegimus et decrevimus, eligimusque et decernimus praesentibus. Quam electionem praesens quoque decretum nostrum cum universis nobilibus ac terrarum et civitatum communitatibus, nostro et eorum atque absentium nomine aprobandam, tenendam, laudandam, confirmandam et emologandam duximus, aprobamus, tenemus, confirmamus, laudamus et emologamus, tenore praesentium mediante.

Itaque decretum huius modi in virtute altissimi exequi cupientes: de certa scientia communique consilio ac omnibus modo, iure et stilo: Dominos infrascriptos, videlicet reverendissimos in Christo patres, magnificos et venerabilem dominos, Ioannem cracoviensem, Vincentium vladislaviensem, Mathiam praemisliensem, episcopos, Andream de Shamotuli posnaniensem, Nicolaum Gardzina de Lubrancz calissiensem, Ambrosium de Pampow siradiensem, Stanislaum Kmita de Visnicze belzensem palatinos, et Ioannem de Lasko praepositum posnaniensem cancellarium regni Poloniae, fratres nostros ad eundem Serenissimum Dominum nostrum, Dominum Sigismundum Dei gratia regem Poloniae et Magnum Ducem Lithuaniae electum ad infrascripta gestores, actores et nuntios deputavimus et deputamus, dantes eis facultatem plenariam praesens electionis decretum Suae Serenitati intimandum et notificandum, aliaque omnia et singula, quae ad plenam et sufficientem electionis eiusdem intimationem pertinet nostro nomine faciendi.

In testimonium itaque praesentium omnium et singulorum praemissorum, sigilla nostra ac aliorum procerum et nobilium regni Poloniae praesentibus sunt appensa.

Actum et datum Piotrcoviae in conventione electionis regiae generali, feria 3 festi Conceptionis Virginis Sanctissimae

Mariae A. D. 1506. Praesentibus ad praemissaque consentientibus ac rata habentibus et ea emolgantibus suo et aliorum praesentium et absentium regnicolarum nominibus, venerabilibus, generosis, et nobilibus dominis Nicolao de Latalia gnesnensi. lanciciensi. cracoviensi praeposito, Joanne Zaremba de Kalinowa capitaneo maioris Poloniae generali, Nicolao Firley de Dambrovicza vexillifero cracoviensi et capitaneo lublinensi, Victorino de Sienno, Ioanne et Andrea de Tanczyn, Stanislao de Ostrorog, Stanislao, Ioanne et Spytkone de Tarnow, Nicolao et Ioanne de Pilcza, Nicolao Lanckoruński de Brzezie, Nicolao Jordan de Zakliczyn, Stanislao Lasocki posnaniensi, Petro de Lutomirsko siradiensi, Derslao Wilczek leopoliensi succamerariis, Petro Szpot de Kraiów, Stanislao Szafraniec de Pieszkowa Skała, Ioanne et Stanislao de Sprowa capitaneo opoczniensi, Rafaelo de Leszczno, Janussio Swirczowski tenutario in Ropczyce, Ioanne et Jacobo de Kobylany, Adamo de Drzewica. Nicolao Wolski vexillifero Sochaczoviensi, Felice de Oporów, Stanislao de Golub, Ioanne Milay de Jaroczin, Ioanne de Leszczno, Nicolao Lubomirski iudice castri cracoviensis. [1])

Tak więc odbyła się elekcya Zygmunta I. Jedno uderza szczególnie z powyższego aktu: Polacy nie uznali separatywnego kroku Litwy; dla nich Zygmunt jest w grudniu 1506, — a więc w 2 miesiące po przywdzianiu wielkoksiążęcej mitry w Wilnie — tylko królewiczem; dopiero w Piotrkowie obierają go unanimibus votis, nemine discrepante in Regem Poloniae et Magnum Ducem Lithuaniae ac terrarum Cracoviae... Samogitiae, a i w dalszej części tego arcyurzędowego aktu tytułują go nie inaczej jak tylko: Dei gratia rex Poloniae et Magnus Dux Lithuaniae electus. Nadzwyczaj uroczyste poselstwo [2]) zawiadomiło Elekta o decyzyi sejmujących w Piotrkowie Stanów: 21. stycznia 1507 włożył Zygmunt I. na skronie Łokietkową koronę.

* * *

Dekret elekcyi Zygmunta I. daje w zestawieniu z innemi źródłami odpowiedzi na kilka pytań, dotyczących elekcyi za Jagiellonów.

---

[1]) Znajdująca się w Tek. Gołęb. II. 45. Naruszewiczowska kopia (przejrzana przez Sowińskiego), zaopatrzona jest dopiskiem: „U tego oryginału na pergaminie pieczęci dobrze zachowanych 21".

[2]) Wyliczenie tych posłów u Górskiego A. T. I. niezupełne.

Usiłujemy zestawić je:

1. Czy elekcya jest koniecznością prawną?

Tak. Decretum electionis dicimus... non ex affectione carnali personalique, *nec ex debito successionis,* sed votis, voluntatibus.., sic ut vis liberae electionis nobis... competere consuevit..." Jedyna to droga do tronu, którą każdy z Jagiellonów od czasu fatalnej polityki Oleśnickiego w Brześciu, Łęczycy i Jedlinie, przebyć musiał, choćby stał jak najsilniej przy sztandarze, uważania się za urodzonego króla Polski, a więc na stanowisku reprezentowanem w r. 1506 przez biskupa chełmińskiego [1]) — nie przeszkadzało mu to zresztą dopomódz „urodzonemu królowi" swoją kreską do tronu.

2. Miejscem elekcyi za Jagiellonów stale Piotrków na mocy obowiązującego prawnie „consuetudo".

3. Wybór odbywał się na Sejmie wyraźnie jako elekcyjny, ogłoszonym „edictis proclamationum publicis ac litteris et nuntiis eam ipsam electionem futuram intimantibus, denuntiantibusque". Niezapowiedziana elekcya Zygmunta Augusta w r. 1529 wywołała burzę i doprowadziła do wyraźnego zastrzeżenia powyższego warunku. [2])

4. Kto miał prawo udziału w elekcyi?

a) Książęta hołdujący (ks. mazowieccy, w. mistrz Zakonu, wojewoda wołoski);

b) wszyscy senatorowie królestwa — w czasie elekcyi głosowali w senacie także najwyżsi urzędnicy koronni i nadworni, chociażby nie byli senatorami;

c) każdy szlachcic — indigena koronny;

d) niektóre miasta (Kraków, Lwów, Toruń, Elbląg, Gdańsk).

Co do *a)*: Teoretycznie orzekał tak „modus eligendi regis" z r. 1501. [3]) W praktyce zaś mamy:

---

[1]) votum meum in personam Serenissimi Principis et Domini domini Sigismundi Dei gratia nati Domini regis Poloniae profero... zob. wyżej.

[2]) Vol. leg. I. str. 245.

[3]) Daniłowicz: Skarbiec Litwy, II. 260.

Po pierwsze: W dekrecie elekcyi Zygmunta I. dobitnie zaznaczono, że w r. 1506 byli i głosowali ich prawni zastępcy: „una cum nuntiis et oratoribus praeclarorum principum... ducum Masoviae... electioni interessentibus decretum electionis diximus...“ Ustęp ten stanowczo sprowadza do wartości wielce miernej, tendencyjny — bo zmierzający do usunięcia na wszelki sposób od wpływu na elekcyę księcia pruskiego — akt Zygmunta I. z r. 1530, twierdzący: „adeo diligenter cautum et observatum erat omni tempore, ne quis alius excellentioris ordinis praeter consiliarios Regni ius eligendi Regis haberet, ut etiam et Duces Masoviae qui Principes erant indigenae Regii et Domini naturales huius Regni post obitum Patris neque locum neque vocem eligendi Regis habere potuerint.“

Po drugie: Mamy urzędowe wezwanie Wielkiego mistrza Zakonu przez senat koronny do wzięcia udziału w elekcyi 1492 r.[1]) Za ważne świadectwo musi tu uchodzić też poselstwo Elżbiety do Jana v. Tiefen, starające się o *głos* mistrza dla Jana Olbrachta.[2])

Po trzecie: Mamy jasny list w tejże sprawie Senatu do wojewody wołoskiego w r. 1506:[3]) „et licet nondum sit de tempore electionis constitutum propter corpus regis mortui adhuc insepultum, quia sepultura ipsa ad adventum Serenissimi principis Sigismundi dilata fuit, tamen cum dies electionis designabitur, domini consiliarii reddent te certiorem, ut *una cum eis consulas de eligendo novo rege...*“

Co do *c)*: Kwestyę tę rozstrzyga także „dekret elekcyi Zygmunta I. Podpisało go 32 najgłośniejszych imion reprezentantów szlachty, a podpisało „suo et aliorum praesentium et absentium regnicolarum nominibus“. Otóż tak ze względu: 1. na wielką liczbę, 2. na obecność w ich rzędzie po kilku członków jednego rodu (Stanislao, Ioanne et Spytkone de Tarnow, Nicolao et Ioanne de

[1]) Codex epistol. s. XV. t. III. str. 586, nr. 79.
[2]) Ibidem, nr. 81, zobacz też nr. 80.
[3]) Act. Tom. I. I.

Pilcza i t. d.), 3. na podpisanie przez nich dekretu elekcyi także w imieniu "aliorum praesentium regnicolarum, — coby w żadnym wypadku nastąpić nie mogło, gdyby ci „alii praesentes" byli posłami, — musimy uważać ich za delegatów zebranej na miejscu elekcyi szlachty.

5. Czy dla wykonania czynnego prawa wyboru króla konieczną była osobista obecność? Nie. Zasada ta dotyczyła wszystkich uprawnionych do udziału: a więc zastępców mogli wysłać i wysyłali: *a)* książęta-lennicy,[1] *b)* senatorowie,[2] *c)* nobiles, milites et communitates terrarum, *d)* miasta.

Klasycznym dowodem ważności elekcyi odbytej wyłącznie przez posłów, jest wybór Zygmunta Augusta.[3] Pozatem i modus eligendi i Decretum Electionis Sigismundi I. wyraźnie orzekają, że ziemianie mogą zejść się gremialnie lub wysłać posłów cum mandatis. W r. 1506 podpisują reprezentanci szlachty dekret ele-

---

[1] Daniłowicz: Skarbiec Litwy II. 260; Decretum electionis Sigism. I.

[2] Oprócz powyżej podanej plenipotencyi Kościeleckiego dla Kalinowskiego, podajemy in extenso drugą również znaną z excerptów. II. Teka Gołęb. 46.

Reverendissimis in Christo patribus, nec non magnificis et generosis Dominis regni Poloniae status utriusque consiliariis in hac dieta piotrcoviensi ad electionem novi regis feliciter congregatis, dominis et amicis honorandis. Jacobus de Schydlowiecz castellanus et capitaneus sandomiriensis regnique Poloniae thesaurarius salutem, obsequium, et benevolentiae incrementum. Reverendissimi Magnifici et generosi domini, amici honorandi. Ex quo sub hoc interregno per officii mei obligationem custodiae Thesauri regni mihi commissi accuratius intendere me opporteat. Sed ne perinde officio et dignitate meis propter absentiam meam in hoc conventu electionis novi regis derogare videar, consonum immo dignum recensui, ut reverendissimo in Christo patri et Dno, Dno Mathiae Dei gratia episcopo premisliensi et regni Poloniae vicecancellario vices meas votandi, eligendi et caeteras actiones rempublicam concernentes una cum vestris Dominationibus disponendi plenam ac omnimodam conferrem facultatem. Quam et confero praesentibus literis meis.

Quidquid autem per ipsum in votatione, electione, ac ceterarum actionum rempublicam concernentium dispositione factum, ordinatum et conclusum fuerit, ratum ac firmum habebo et tenebo, tanquam ipse personaliter omnibus et singulis interessem. In cuius rei testimonium sigillum meum praesentibus est subappensum. Datum Cracoviae feria 5 ante festum S. Barbarae Virginis A. D. 1506.

[3] Zob. Elekcya Zygmunta Augusta. Kwartal. hist. 1905

kcyjny także nominibus absentium regnicolarum, oczywiście mocodawców swych. Usunięcie w r. 1572 tej możności zastąpienia szlachty pewnej ziemi przez delegatów, zasada: każdy, kto chce wykonać swe prawa elekcyi, musi przybyć na pole elekcyjne, zasada viritim-osobiście, jest właśnie podstawowym faktem, który charakter elekcyi polskiej do cna przekształcił.

6. Jak przychodził akt elekcyi do skutku?

W przebiegu sejmu elekcyjnego należy odróżnić dwie fazy: Pierwsza: narady. Dotyczyły one tak materyi obioru nowego pana, jak i załatwienia nagłych konieczności państwowych „inivimus consilia... pro eligendo rege, proque aliis necessitatibus et eventibus publicis“. [1]) Kto brał udział w tych naradach? „Inivimus consilia — odpowiada akt elekcyi Zygmunta I. — cum universis principibus ac praelatis... militibus, nobilibus... comparentibus ac praesentibus absentiumque nuntiis“. Narady senatu odbywały się oddzielnie od narad reszty obecnych, jak to stwierdzają posłowie miasta Lwowa, obecni na elekcyi Olbrachta mówiąc, że mieli miejsce in consilio terrigenarum. [2]) Porozumiewano się za pomocą delegacyi zgromadzonej szlachty do senatu. W obrębie „consilii terrigenarum“ unikano zmajoryzowania posłów pewnej ziemi przez tłumy n. p. województwa sieradzkiego lub krakowskiego na podstawie zasady reprezentacyi lokalnej, wskutek czego tłumy miały wobec całości tak samo 1 głos, jak n. p. 2 posłów województwa ruskiego. Zasadę reprezentacyi lokalnej o sile *jednego* głosu posuwano tak daleko, że na rzecz jej tracili swój odrębny głos nawet senatorowie, jeśli chcieli uchodzić za przedstawicieli danego województwa. Tak n. p. w r. 1492 „dominus episcopus (warmiensis) et suo et aliorum oratorum, qui cum eo fuerunt missi, et totius Prussiae nomine unum dedit votum et vocem“. [3])

Część druga elekcyi — to głosowanie i spisanie dekretu.

Głosowali senatorowie, zastępcy książąt i senatorów według mandatu, w obecności reprezentantów szlachty i miast. Miast przedstawicielami byli oczywiście ich posłowie i ci jako tacy pozostawali w sali senatorskiej podczas głosowania. W r. 1492 iussi

[1]) Decret. elect. Sig. I.

[2]) F. Bostel: Do elekcyi J. Olbrachta. Kwartal. hist. 1895. Z Arch. miejsk. lwow.

[3]) Cod. Epist. s. XV. III. nr. 390.

sunt per marescallum regni multis vicibus et mandatis exire conclave omnes notarii... et alii quicunque, remanentibus in eodem conclavi solum pontificibus... et aliis quorum intererat eligere: ...de Prussia fuerunt episcopus Warmiensis, palatinus Marienborgensis, castellanus Culmensis, *succamerarius Pomeraniensis et nuncii civitatum* Thorun, Elbing, Dantzck". [1]

Spisanie dekretu elekcyjnego odbywało się zaraz po głosowaniu. Dekret nabierał znaczenia prawomocnego aktu z chwilą podpisania go przez delegatów szlachty „...praesentibus ad praemissaque consentienbus ac rata habentibus et ea emolgantibus suo et aliorum praesentium et absentium regnicolarum nominibus ...Nicolao de Latalia, Ioanne Zaremba de Kalinowa i t. d.

Dr. L. Kolankowski.

[1]) Cod. Epistol. s. XV. III, nr. 390.

Poselstwo Bieniewskiego

od śmierci B. Chmielnickiego, do umowy Hadziackiej.

(Ciąg dalszy.)

III

Gdy Wyhowski zapewniał posłów carskich, że nie odłączy się od „mocnej ręki“ Aleksieja Michajłowicza, nigdy może więcej nie myślał o zdradzie, jak właśnie wtedy. Zaraz po odjeździe Kikina rozpoczął akcyę w celu oderwania się, a porobił stosowne kroki po temu wcześniej jeszcze. Natychmiast po śmierci B. Chmielnickiego zawiadomił Bieniewskiego, już jako kasztelana wołyńskiego, aby natychmiast zjeżdżał i o pokój traktować począł. Nic sobie z zastrzeżenia i przysięgi, ażeby posłów obcych państw nie przyjmował, nie robił. Rezultatem tych pertraktacyi było powstrzymanie kozackich napadów i w końcu pokój. Mając zamiar wszakże dalej idące prowadzić układy, a widząc jak Moskwa gorliwie pilnuje jego i życząc te układy prowadzić zdala od kontroli posłów carskich i wojewodów pogranicznych, wysłał umyślnie w tym celu do Rzptej Teterę, który tylko co był powrócił z Moskwy, zapewniwszy ją o wierności kozackiej, do Korca i Międzyrzecza i polecił bezpośrednie komunikowanie się z Bieniewskim. Pośrednikiem zaprzysiężonym był Krzysztof Peretiatkowicz, który nie tylko przez całą jesień występował w roli pośrednika, ale był

przy Bieniewskim aż do zawarcia traktatu Hadziackiego. Na porozumiewaniu się z Bieniewskim Wyhowski bynajmniej nie poprzestał, lecz zakołatał także o pomoc do Tatarów i hana krymskiego, stosując tę samą metodę postępowania, którą poprzednik jego na hetmaństwie Czehryńskiem zastosował był do Rzptej. 10. września 1657 r. wysłał tedy posłów do hana z listem, zawiadamiającym o swoim wyborze na urząd hetmański, z oświadczynami przyjaźni i z zapowiedzią przysłania posłów „dla umowy". Zapowiadał, że byłby dawno posłał, ale nie miał pewności, czy dojdą cało. Jednał sobie łaskawość hana zapowiedzią, dość tajemniczą, jakichś układów — on jeden tylko wiedział, jakich i w jakim celu. Torował drogę do przyszłości. Była to zapowiedź oderwania się od Moskwy.

Położenie Wyhowskiego było bardzo drażliwe i niepewne; w otwartej walce przeciwko niemu stanęło Zaporoże i niektórzy z pułkowników. Starszyzna tylko z nim była. O ile w prawobrzeżnej Ukrainie było cicho — względnie, — o tyle lewobrzeżna wrzała ogólnem niezadowoleniem ze wszystkiego. Zręczniejsi przyjaciele Wyhowskiego, korzystając z stanowczego stanowiska, zajętego przez Moskwę, rozsiewali alarmujące pogłoski. Hrycko Leśnicki, pułkownik mirhorodzki, opowiadał ludziom, że car polecił posłać do miast bojarów swoich i wojewodów, że wolności kozackie chce złamać, pułkowników i setników odmienić, majątki od nich odebrać, zmniejszyć ilość wojska Zaporozkiego i kozaków w chłopów obrócić. Wyhowski jakoby bardzo był z tego wystąpienia Leśnickiego niezadowolony, ganił go i urząd pułkowniczy odebrał. Nie tak to wszystko groźnie wyglądało. Maksym Filimonowicz, protopop nieżyński, znany intrygant, pisał do Moskwy, że Starszyzna kozacka z cara niezadowolona, „straszą pospólstwo, że jak Moskwa weźmie je w swoje ręce, wówczas chłopom nie wolno będzie w butach i kaftanach z sukna chodzić, ale w Sybir wszystkich pogonią. Popów miejscowych także na Sybir wyszlą, a przypędzą swoich". Rozgłaszano, że ma być tylko 10.000 kozaków, a reszta pójdzie w sołdacką służbę. Były to rozmyślne strachy; „im nie chce się — mówi Filimonowicz — swoich karczem, szynków i państwa zrzec się; o kupczenie im chodzi, lecz nie o dobro pospolite".

Widząc niezadowolenie przeciwko sobie i tajemne knowania, zebrał radę kozacką do Korsunia z zamiarem utrwalenia swego hetmaństwa. O młodym Chmielnickim zapomniano zupełnie. Ażeby go się pozbyć, oddał go Wyhowski, jako opiekun, do szkoły Bra-

ckiej w Kijowie i w ten sposób przeciął drogę do wpływu na wypadki i politykę. Ale wojewodowie carscy byli czujni. Dowiedzieli się wcześnie o Radzie w Korsuniu i pchnęli tam zręcznego szpiega Nikołkę Judina. Rada była bardzo ożywiona. a zdania podzielone i wahające się. Wyhowski zaczął zręcznie, niby o radę prosząc, niby ulegając starszyźnie. 11. października odbyła się Rada w polu. Wyhowski położył buławę i rzekł: „Nie chcę być u was hetmanem. Car dawne wolności nasze łamie, a ja w niewoli być nie życzę“. Starszyzna nie przyjęła rezygnacyi, prosząc, aby na urzędzie hetmańskim pozostał. „Wolności będziemy bronić wszyscy razem“ — odpowiedziano. — a do cara poślemy posłów, ażeby wszystko po dawnemu zostawił. Wyhowski wziął buławę napowrót i do pułkowników rzekł temi słowy: „wy pułkownicy powinniście mnie przysięgać. a ja carowi nie przysięgał, przysięgał Chmielnicki“. Obecny na Radzie Puszkar, pułkownik połtawski, odezwał się: „A komuż ty przysięgałeś — szabli czy rusznicy?“ Zamiast odpowiedzi Wyhowski wyjął z kieszeni miedziane pieniądze moskiewskie: „car chce nam płacić zasługi nasze miedziakami, jak ich brać?“ Puszkar odpowiedział: „gdyby wielki car kazał narobić pieniędzy nawet z papieru, a na tym papierze byłby jego wizerunek, ja rad będę brać moje zasługi nawet takiemi pieniędzmi“.

Nazajutrz Wyhowski poprawił swoje uniesienie się. Opozycya Puszkara nie wróżyła nic dobrego. Gdy Rada zebrała się w świetlicy. Wyhowski odezwał się do starszyzny: „Przy nieboszczyku B. Chmielnickim między nami nigdy nie bywało rad żadnych. Gdyście wy mnie wybrali hetmanem, ja bez narady z wami nic robić nie chcę, otóż i teraz wam otwarcie mówię: przysłał do nas król szwedzki posłów i chce, ażebyśmy poddaństwo u niego przyjęli, a Carskie Wieliczestwo przysłał do nas hramotę z wymówkami, żeśmy się z Rakoczym, bez carskiej wiadomości porozumieli. Przedtem — powiada — zdradziliście króla polskiego, hana krymskiego, Rakoczego, hospodara wołoskiego, a teraz mnie chcecie zdradzić, — i długoż wy będziecie chwiać się?“ „Jeżeli się oderwiemy teraz od Carskiego Wieliczestwa, zasłużymy sobie na gniew jego, nikt nam wierzyć nie będzie i przyjdzie nam zmarnieć zupełnie. Bez wahania się, otwarcie poddajcie mnie myśl jaką, wskażcie co mam robić, na czem stanąć.“

Postawienie sprawy było bardzo zręczne, szczególnie wobec tego, że w izbie był obecny Nikołka Judin, a obecność jego nie mogła ujść uwagi Wyhowskiego. Inaczej mówił, gdy go nie było.

Przemawiając w ten sposób, pochlebiał starszyźnie, a równocześnie badał nastrój i usposobienie jej. Wiedział dobrze, że nie wszyscy pragną „mocnej ręki" i chciał ich zmusić do wypowiedzenia się, ażeby w stosownej chwili oprzeć się na czemś można było. Zdania podzieliły się. Paweł Tetera — nie bez umysłu zapewne, gdyż znał najtajniejsze zamiary Wyhowskiego — Grzegorz Hulanicki, pułk. Nieżyński, Puszkar połtawski, Przyłucki — Piotr Doroszenko mówili: „My, stosownie do naszej przysięgi, nie chcemy odstąpić od Carskiego Wieliczestwa; z tej strony Dniepru starszyzna i czerń także odstąpić nie chcą. Zatem, niech tak będzie, jak przysięgliśmy. A zresztą, jak nam poradzisz — według twojej myśli niech będzie". Wyhowski widząc, że inni milczą, udał, że się ze starszyzną zgadza. „Według mojej myśli — rzekł — musimy nieodłącznie pozostać przy Moskwie; przyłączyć się do innego państwa nie można i Pan Bóg nas za to ukarze". Ale odezwała się i opozycya — niezbyt poważna. Trzech tylko pułkowników tworzyło ją — zatem zbyt drobna mniejszość. Załęski i Bohun odpowiedzieli: „Nie można nam być w poddaństwie Carskiego Wieliczestwa; chociaż to car dobry, ale ludzie carscy niedobrzy i namawiają, ażeby nas przywiódł na niewolę, pożytki nasze nam odebrał". Wyhowski, wysłuchawszy tej mowy, rozgniewał się: „Nie do rzeczy mówicie! — zawołał — a w wojsku tylko niepokój wywołujecie. Złożyliśmy przysięgę, zatem nie możemy nawet myśleć o oderwaniu się od Moskwy".

Cała ta narada była zainicyowana rozmyślnie — dla Puszkara i wojewodów carskich. Mamy prawo robić takie przypuszczenie nie tylko ze względu na dalszy rozwój wypadków, ale i na toczące się bezustannie układy z Bieniewskim. „Trwała ta konfidencya — pisze Peretiatkowicz, który w niej brał udział — przez całą jesień" — właśnie w okresie wyżej opisanych narad.

Zdawało się, że ponowny wybór na hetmaństwo, w Korsuniu dokonany, da mu nareszcie urząd i spokój, że ambitnym a niezadowolonym jego wrogom zamknie usta. Bynajmniej. Wichry i rozgoryczenie rosły. Podniecały się one z jednej strony stanowczą postawą Moskwy, dążącej do uspokojenia kraju i wzmocnienia jego zależności, z drugiej — duchem niesforności, która jak zaraza wsiąkła w kozaczyznę, a przez nią w lud wiejski. Moskwa i kozaczyzna stanęły wrogo przeciwko sobie usposobione i starały się ukryć, zatrzeć to usposobienie: Kozaczyzna z obawy niewyraźnego i niepewnego jutra, Moskwa — aby nie zrażać nikogo i tem ła-

twiej bogaty od przyrody kraj wcielić i spoić z sobą. Widocznem było z biegu wypadków, że do starcia dójść musi. Obie strony obsyłały się posłami, niby wyjaśniając swoje stanowisko, a w gruncie rzeczy badając się wzajemnie. Ledwie 20. października wysłał Wyhowski Jerzego Miniewskiego i Jefima Korobkę, a równocześnie prawie Moskwa wysłała Ragozina.

Posłów kozackich trzymano długo w Moskwie, jakby umyślnie czekając na wyjaśnienie. Przywieźli oni wiadomość o wyborze na hetmaństwo Wyhowskiego i prośbę o potwierdzenie wyboru. Dopiero 8. listopada stanęli w Poselskim Prykazie. Wypytywanie dotyczyło stanowiska Rzptej, Szwecyi i Krymu — o czem oni nic nie wiedzieli i nic ciekawego, oprócz ogólników, powiedzieć nie mogli. Ale w dziesięć dni po pierwszej audyencyi przyjechał nowy poseł do cara od Wyhowskiego, Samojło Kaczanowski. Przywiózł on niepokojące wieści, że Zaporoże „buntuje się". Pytano ich tedy o bunty — kto to tam rej wodzi? Obwiniano o awanturowanie się „kozaka Barabaszenka", który zebrawszy sobie kupę hultajów i swawolników, żądał, ażeby na Zaporożu była taka sama „armata" czyli artylerya, jak przy hetmanie. Obwiniano także Hryćka Leśnickiego. Wiemy już o tem. Był to jeden z pretendentów do buławy hetmańskiej. Gdy pod koniec życia wysłał go był Chmielnicki przeciwko Tatarom i jako Nakaźnemu hetmanowi dał buławę i buńczuk, Leśnicki, dowiedziawszy się o śmierci starego hetmana, nie chciał oddać znaków godności. Wyhowski musiał po nie Juryszka posyłać. Posłowie kozaccy zapewniali bojarów, że Wyhowski dałby sobie radę z hultajami, ale dla większej powagi potrzebuje potwierdzenia swego wyboru na hetmaństwo przez cara. Bojarowie obiecali wysłać carską hramotę do Zaporoża z wezwaniem do posłuszeństwa.

Kaczanowski wyjechał także prawie wnet po Radzie korsuńskiej, przywiózł również zawiadomienie o rezultatach rady i list — bez podpisów najwybitniejszej starszyzny: sędziego, oboźnego i pułkowników. Okoliczność ta zaciekawiła bojarów i pozwalała domyślać się, że Rada odbyła się nieprawidłowo. Posłowie wykręcali się, że sędzia i oboźny nigdy nie podpisują się. Poczęli wypytywać o szczegóły: kto był, kto wybierał, czy nie było opozycyi, czy kozacy z Zaporoża byli. Posłowie odpowiedzieli, że Rada odbyła się spokojnie, że z rozkazu hetmana byli pułkownicy i setnicy, a z nimi, przy każdym po 20 czerni — brakło tylko Zaporożców. Hetman nie posyłał po nich dla tego jedynie, że trzeba byłoby czekać trzy lub cztery tygodnie, zanim przyjadą. Ale w grun-

cie rzeczy racye były inne. Daremnie posłowie wykręcali się tem, że „Zaporożcy to także nasi bracia, którzy z miast wędrują tam dla różnych przemysłów, albo tacy, którzy przepiją lub przehulają wszystko". Ale tem niezadowolono się. Egzaminowano dalej: gdzie wybierano hetmanów i gdzie wybrano Bohdana Chmielnickiego? Posłowie nie mogli zaprzeczyć, że działo się to istotnie na Zaporożu, ale usprawiedliwiali się tem, że tam dawniej kozacy w większej liczbie niż teraz mieszkali. Bojarowie nie mogli zrozumieć sprzeczności w tytule: hetman wojska Zaporozkiego, tembardziej, że Zaporoże ze swoim hetmanem rozpoczęło podjazdową walkę. Dopytywali się tedy natarczywie, czy z powodu Korsuńskiej rady i wyboru nie będzie jakich niepokojów na Zaporożu. Wyhowski snać przewidywał podobne postawienie kwestyi, gdyż posłowie przyjechali niewątpliwie z odpowiedzią gotową. Jakkolwiek — twierdzili — nie mogło być z tego powodu żadnych wichrów, gdyż Wyhowski wybrany został jednogłośnie przez całe wojsko, ale proponowali, ażeby car naznaczył ponowny wybór, w obecności posła carskiego, a wówczas kogo wybiorą, niech już ten hetmanem pozostanie. Wyhowski nie będzie się czuć bynajmniej tem obrażony. Proponowali miejsce zebrania dla nowej Rady w Pereasławiu, jako punkcie najdogodniejszym dla wszystkich. Z tem odjechali.

Wyhowski spodziewał się widocznie, że car przychyli się do życzenia posłów, ażeby ponowny wybór hetmana odbył się w Pereasławiu, gdyż w końcu października ze starszyzną podążył tam, a już poprzednio naznaczył był w Pereasławiu spotkanie się z Romodanowskim. Jakoż istotnie, przyjechawszy 25 października, Romodanowskiego już zastał. Książę był zniecierpliwiony oczekiwaniem Przyszedłszy z wojskiem na rozkaz cara dla dania pomocy Wyhowskiemu, na wypadek wejścia Tatarów, siedm tygodni czekał — i nie było ani Tatarów ani Wyhowskiego. Począł się tedy żalić, że przez tak długi czas nie miał żywności ani dla koni, ani dla ludzi, że koni dużo stracił, żołnierze pouciekali. Groził, jeśli nie otrzyma żywności, cofnąć się do Białogrodu. Wyhowski począł straszyć i kręcić. Dziekował carowi za okazaną „miłość" — przysłanie Romodanowskiego, obiecywał żywność, usprawiedliwiał się tem, że do korsuńskiej Rady nie ustalił się na hetmaństwie, i dodawał, że „Lachy są w pogotowiu, a Tatarzy w 20.000 koni czekają tylko, ażeby w wojsku Zaporozkiem stało się jakie rozdwojenie, zaraz na miasta kozackie uderzą". Straszył i tem, że na Zaporożu wielkie bunty, starszyznę chcą wymordować i poddać

się hanowi krymskiemu". Oświadczał tedy, że, jako wierny sługa Jego Carskiego Wieliczestwa musi porządek zrobić na Zaporożu i spokój przywrócić. Radził tedy Romodanowskiemu przejść przez Dniepr i czekać, aż załatwiwszy się z Zaporożem, wróci do niego, a wówczas pójdą razem na wspólnych nieprzyjaciół. Jakie zamiary miał Wyhowski, wysyłając Romodanowskiego za Dniepr — trudno odgadnąć, gdyż w rzeczy samej Ukraina w tej chwili nie była zagrożona ani przez Tatarów ani przez Polaków. Dość, że Romodanowski nie posłuchał.

Tymczasem nadjechał Chitrowo, przywiózł hramotę carską o mającym się odbyć ponownym wyborze hetmana w Pereasławiu. W hramocie Wyhowski nazwany został hetmanem, o wyborach mowy nie było. Car pisał tylko o potrzebie zjechania się hetmana ze starszyzną i naradzeniu się nad uspokojeniem kraju. Zjazd był duży, brakło tylko Puszkara, pułkownika połtawskiego. Czekano na niego i niedoczekano się. Słusznie podejrzewano go, że nie przyjedzie rozmyślnie. Ponieważ zachodziła obawa, że znudzona długiem oczekiwaniem, starszyzna rozjeżdżać się zacznie, Chitrowo zwołał Radę kozacką i oświadczył, że trzeba przystąpić do wyboru hetmana. Starszyzna i czerń zebrana odpowiedziała na to, że jednogłośnie hetmanem wybrany został przez całe wojsko Jan Wyhowski. Wyszedł Wyhowski, położył buławę i powiedział, że składa urząd hetmański wobec pogłosek, jakoby tego urzędu bardzo pragnął i wybrany został przez przyjaciół tylko. Poczem rozpoczęła się zwykła ceremonia zaprosin. Obożny, sędzia, pułkownicy i cała czerń zebrana jęli przekonywać go i prosić, ażeby urzędu nie składał. Zgodził się na to bez długich deliberacyi i przysiągł na wierność carowi.

Gdy się to działo w Pereasławiu, gdy Wyhowski tak usilnie, ale ze wszystkiemi pozorami bezinteresowności, starał się o utrwalenie za sobą hetmaństwa, opozycya Zaporozka także była czujną. Barabaszenko, który, jak się zdaje, po Homonie objął urząd koszowego, a był jednym z najbardziej niezadowolonych, starał się uspokoić Wyhowskiego, nie bez myśli zapewne zyskania na czasie i doczekania się powrotu posłów zaporozkich z Moskwy. Wyrzekał się wszczynania wszelkich buntów, a całą winę zwalał na hołotę kozacką, na swawolników, z których żaden „nie miał ani samopału, ani chleba, a o odzieży ani mówić“. „A my — pisał — kozacy-zimoczaki,[1]) którzy mamy żony, dzieci i majętności po

[1]) Siedzący po tąk zwanych zimowikach, osadach stepowych.

miastach, ani myślimy o swawoli". Oświadczał, że zaporożcy „z ochotą poszliby na Lachów", ale „rabować, szarpać i krew przelewać chrześciańską" u siebie, — oni, prawdziwi kozacy, nigdy tego nie uczynią. Nie przeszkadzało to bynajmniej w chwili, gdy to pisał i uspokajał, ostrzyć szablę na „krew chrześciańską" i na ukochanego hetmana, którego zapewniał o wierności i posłuszeństwie. Właśnie posłowie zaporozcy dojeżdżali do Moskwy. Michajło Iwanów z towarzyszami, i w imieniu pełnego pokory wobec Wyhowskiego, hetmana koszowego, Jakóba Barabasza, wieźli bardzo ostre „artykuły". Posłowie oświadczali, że hetman wybrany został bez współudziału i rady wojska zaporozkiego przez pułkowników i starszyznę grodową, a „wojsku zaporozkiemu, czerni dnieprowej i grodowej miłym nie jest". Zarzucano mu, że „wierzyć mu nie można, bo jest Litwinem", że porozumiewa się bez carskiej wiadomości z hanem krymskim, z królami szwedzkimi polskim, z cesarzem tureckim, z Rakoczym wreszcie, że „wolności" odejmuje. Proponowali tedy zwołać nową radę kozacką na Sołonicy pod Łubniami lub w Pereasławiu i innego hetmana obrać. Była to nie tylko skarga na niemiłego sobie hetmana, ale pochylenie się ku myślom i żądaniom moskiewskim, wypowiadanym już i podsuwanym niejednokrotnie: ograniczenia władzy hetmańskiej i silniejszego spojenia Ukrainy z administracyą W. K. Moskiewskiego. Powołując się na to, że Jan Wyhowski, Hrycko Lesiński, Tymosz, namiestnik hadziacki i inni, są „zdrajcami Jego Carskiej Miłości", posłowie prosili o ukaz, któryby nakazywał odsunąć Wyhowskiego od władzy i posłuszeństwa, a do czasu zbadania całej sprawy strzedz ich przez wojsko, na wypadek, gdyby chcieli uciec. Następnie prosili o wojewodów, którzyby ochraniali przed nadużyciem starszyzny, mieszczan i czerni; ażeby wszelkie pobory z kupców, mieszczan, dzierżaw, ściągano na cara, przechowywano w Kijowie i z tych sum wypłacano żołd wojsku zaporozkiemu.

Widocznem było, że rozłam w kozaczyznie przybiera charakter coraz wyraźniejszy, a ponieważ po ostateczną decyzyę udawano się do Moskwy, nie ulegało żadnej wątpliwości, że Moskwa w swoim interesie państwowym z rozdwojenia skorzysta, bez względu na to, czy Wyhowski pozostanie hetmanem czy nie. Zaznaczyliśmy już poprzednio, że w rozłamie tym zarysowało się dwie grupy: starszyzny, świeżo wyrosłej i wzbogaconej nagle i Zaporoża, stojącego poniekąd na stanowisku obrony materyalnych interesów własnych i czerni — bez względu na polityczną

przyszłość Ukrainy. Z jednej i drugiej strony ambicye osobiste odegrywały nie poślednią rolę. Posłańcy zaporozcy wprost doradzali carowi, ażeby „Iwana Wyhowskiego i jego doradzców zatrzymał w więzieniu“.

Do artykułów podanych przez posłów, trzeba było jeszcze pewnych wyjaśnień. Wysłańcy złożyli je w Poselskim Prykazie. Skarga na „ukrócanie wolności“ brzmiała bardzo dwuznacznie. Zdawałoby się, że kozakom chodzi o jakieś wolności polityczne, że kozaczyzna o te wolności walczy, o nie upomina się. Tymczasem żadna wolność polityczna nie marzyła się nikomu, a jeśli kto do niej dążył, umiał ją sobie wyobrazić, to chyba jeden tylko Wyhowski.

Jak wolność rozumieli kozacy — najlepiej przekonać się można z ich własnych słów. „Gdyśmy byli pod panowaniem królów polskich — mówili w Prykazie, — posiadali wolności wojskowe i tych wolności od nas nie odejmowano, kto z czego żył — tego nie bronili. Gdy przeszli z Chmielnickim pod rękę hosudarską, to hetman nie odejmował także żadnych wolności. Teraz, gdy na hetmaństwo wybrali Wyhowskiego, przyjaciele jego i doradzcy, pułkownik mirhorodzki z towarzyszami, a nie całe wojsko zaporozkie, pułkownicy, będący w związku z Wyhowskim, poczęli wolności kozackie odejmować: zabronili łowić ryby w rzeczkach, gorzałki sprzedawać nie pozwolili — wszystko poszło w dzierżawę“. Zarzucali mu dalej, że osobnych posłów od różnych monarchów i krajów przyjmuje, bez wiedzy hosudarskiej, czego nie wolno było robić za królów polskich. Podnieśli także sprawy wojewodów, z którą wiązała się idea ściślejszego wcielenia kozaczyzny do państwa moskiewskiego. Była ona postrachem, używanym przez zwolenników Wyhowskiego, jako środek agitacyjny. Widzieliśmy już, że posługiwał się nim Hryćko Leśnicki. I teraz posłowie zaporozcy skarżyli się w prykazie na niego, że niezgodę sieje. Niedawny opozycyonista Wyhowskiego i cichy pretendent do buławy hetmańskiej, wkrótce pogodził się z nim i stał się poplecznikiem. Sam Wyhowski niedawno skarżył się na niego przed carem, że czerń buntuje, a teraz na buntowanie patrzył przez palce, gdy rozgadywał na prawo i na lewo, że car pragnie tylko 10.000 kozaków zapisać do rejestru, a resztę w „draguny“ i „sołdaty“ oddać; że wojewodów chce przysłać i dla tego lepiej się odłączyć od cara.

Posłańcy z osobliwą zawziętością atakowali Wyhowskiego i Leśnickiego. Wyhowskiego nie chciano mieć w żaden sposób

hetmanem. Moskwa decydowała się zwołać nową Radę kozacką, ażeby sobie jeszcze raz hetmana wybrali. Widocznie chodziło jej także o to, ażeby Wyhowskiego usunąć. Ale zawsze pokazało się, że on ma za sobą partyę silną, z którą opozycya nie mogła wcale walczyć — nawet nie występowała wobec niej. Moskwa na zebranie nowej Rady kozackiej proponowała Kijów. Tam już stała mocniejszą nogą — miała i wojsko i wojewodów. Posłańcy, jak wiemy, proponowali Sołonicę. Bojarowie nie chcieli na to się zgodzić, punkt był dość odległy i nie zapowiadał powodzenia. Zgodzono się wreszcie na Pereasław i wysłano tam Chitrowa.

Wiemy, że na tej Radzie ponownie wybrano Wyhowskiego. Z faktem należało się liczyć i godzić. Widocznie opozycya nie była dość silną, nie wychodziła od mas, ale od jednostek niezadowolonych, których zarzuty przeciwko Wyhowskiemu nie były dość mocne, ażeby upoważnić mogły rząd moskiewski do stanowczego wystąpienia przeciwko niemu, tembardziej, że Wyhowski ze swej strony zapewniał o niezachwianej wierności. Trzeba było przyjąć wybór pereasławski. Wyhowski złożył przysięgę na wierność. Antagonista jego, Puszkar, na Radę nie przyjechał. Ledwie wszakże zakończyły się wybory, przybył od niego goniec do Chitrowo i oświadczył, że Puszkar Rady pereasławskiej nie uznaje za prawowitą, a żąda zwołania nowej Rady do Łubniów. Nadaremnie Chitrowo zapraszał go do siebie. Puszkar nie pojechał. To już był dowód jawnego nieposłuszeństwa. Wiadomość przez gońca otrzymana, że bawią u niego posłańcy Barabasza, Stryndża Michał z towarzyszami, wskazywała na bliższe porozumienie, które groziło wojną domową.

Zanim jeszcze Rada w Pereasławiu zakończyła się, z której wyszedł znowu Wyhowski zwycięzko, w Moskwie snać przewidywano taki koniec, a uznając niejako urzędownie i wybór korsuński, wysłano nowego gońca Ragozina. Miał on misyę na pozór bardzo skromną: zawiadomienie Wyhowskiego o urodzeniu się carówny Zofii, a przy tej sposobności zbadać stan rzeczy. Udał się on wprost do Czehrynia, gdzie Wyhowski przebywał. 17. listopada już był na miejscu, Zastał tam Woronicza, wysłanego z ramienia Bieniewskiego. Po wręczeniu carskiej hramoty, którą Wyhowski nabożnie pocałował, po rozmaitych ceremoniach grzeczności, Wyhowski oświadczył, że przyjechał poseł polski „bez listu“ i zaproponował Ragozinowi widzenie się z nim. Goniec odmówił. Hetman tedy sam poinformował go, że Woronicz przyjechał z pro-

pozycyą pokoju z kozakami, a hetman jakoby odpowiedział mu: jeżeli z carem pogodzicie się, wówczas i my wyszlemy swoich posłów do was godzić się, ale poddać się pod waszą rękę nie chcemy. Nie bez umysłu Wyhowski podkreślał te wyrazy i starał się wpoić w Ragozina przekonanie o swojej wierności. Chodziło mu niewątpliwie o to, ażeby stosunkowi z Bieniewskim nadać jak najmniejsze znaczenie, ażeby uwagę od jego osoby odwrócić. Przypomniawszy sobie, że obiecywał carowi Bieniewskiego zatrzymać, mówił, usprawiedliwiając się poniekąd, że mu pozwolił odjechać pod przysięgą, że Polacy nie będą najeżdżać Ukrainy. Ragozin, zwyczajem posłańców moskiewskich, nie bardzo ufając Wyhowskiemu, wypytywał przy sposobności każdego, z kim się zetknął, nie wyłączając nawet pokojowych hetmańskich. Z najbliższego otoczenia hetmana dowiedział się, że Woroniez siedzi nie dla pokoju, lecz dla namawiania kozaków do oderwania się od Moskwy.

Istotnie, sytuacya była bardzo napiętą i lada chwila można było spodziewać się wybuchu; tembardziej, że opozycya przeciwko Wyhowskiemu rosła coraz bardziej, a Ukraina coraz wyraźniej rozpadała się na dwa obozy: prawo-brzeżny — hetmański i lewo-brzeżny — opozycyjny. Cała zręczność Wyhowskiego rozbijała się o stanowczość jednego człowieka, który okazał niesłychaną zawziętość przeciwko hetmanowi i był prawdziwym cierniem w stosunkach Moskwy i kozaczyzny. Człowiekiem tym był Martyn Puszkar, pułkownik połtawski, jeden z pierwszych współpracowników Chmielnickiego. Zanim nastąpił stanowczy rozłam między Wyhowskim, a Puszkarem, hetman kilkakrotnie próbował go przejednać, niby się pogodzić, ale Puszkar snać dobrze znał Wyhowskiego, gdyż się złapać nie dał. Zamiast pogodzić się, zebrał sotników, atamanów i czerń swego pułku na radę i sprawę postawił wyraźnie: komu chcą służyć — czy carowi Aleksiejowi, któremu na wierność krzyż całowali, czy też królowi polskiemu? Wszyscy wypowiedzieli się jasno za służbą carską. Takie oświadczenie się podziałało niewątpliwie stanowczo na dalszą akcyę jego przeciwko Wyhowskiemu. Mając pułk za sobą, był pewny, że pod hasłem wierności carowi, zyska poparcie Moskwy. Jak na nieszczęście Moskwa zajmowała stanowisko wahające się, gdyż Wyhowski umiał ją zręcznie łudzić pozorami niewzruszonej wierności. Tymczasem za plecami bojarów prowadził robotę, zmierzającą przeciwko Moskwie. Nie był jeszcze zdecydowany do stanowczego oderwania się, ale niewątpliwie robił zabiegi na wypadek, gdyby przyłapany został i zmuszony do wystąpienia jawnego. Przede-

wszystkiem tedy uciekł się do wypróbowanych przyjaciół — Tatarów.

Puszkar i Zaporożcy śledzili każdy krok jego. Listy przeto pisywał ostrożnie, a więcej polegał na porozumieniu się ustnem. Przyjaciel jego, Hrycko Leśnicki, pisywał także listy do hana. Zaporożcy wyłapali je i „podejrzewali zdradę“, ale pewności jeszcze nie było. Nie przeszły te porozumiewania się bez skutku.

„Zaraz po Bożem Narodzeniu — pisze kronikarz ruski współczesny — wyszedł z Krymu Karaczbej[1]) z ordami we 40.000 i ruszył pod Czehryń. Zjechał się z Wyhowskim nad Irklejem, na umówionem miejscu i, siedząc na koniach, we dwóch odbyli dwugodzinną konferencyę. Rozmowa była tak tajemną, że nawet żaden z pułkowników obecnym nie był. Dopiero potem Wyhowski zaprosił Karaczbeja wraz z murzami do swego namiotu i tu wspólnie ze starszyzną przysięgli sobie wzajemne braterstwo. Na dobre powodzenie tego nowego sojuszu Wyhowski wydał bankiet przy huku armat i wiwatach. Poczem Karaczbej wrócił do ord swoich, leżących nad Cybulnikiem, a Wyhowski wysłał z nim Romana Harkuszę i Lewka Buta, w obecności których cała orda złożyła przysięgę na braterstwo. Zdaje się, że tylko Wyhowski i Karaczbej wiedzieli, jaki był cel prawdziwy tego sojuszu.

Wyhowski pragnąc go zasłonić pozorami wierności wobec cara, zawiadomił Moskwę o tym sojuszu, oświadczając, że się związał przeciwko Lachom i Puszkarowi. Istotnie zaczął od Puszkara, który, połączywszy się z Zaporożem, coraz zuchwalszą przybierał postawę.

Po Bożem Narodzeniu rozpoczęła się wojna domowa. Hulanicki, z pułkami przyłuckim i czernihowskim podstąpił pod Łubnie, gdzie Puszkarowcy się zamknęli i zdobył je szturmem. Taki sam los spotkał Głuchów, gdzie kilkuset zwolenników Puszkara padło pod szablą kozacką. Następnie sam Wyhowski obległ Hadiacz, gdzie krwawą rozprawę wykonał. Z początku szło mu gładko. Pozostał tylko Puszkar, który w Połtawie zamknął się. Wyhowski próbował jeszcze namówić go do zgody. Posłał tedy do niego namiestnika hadiackiego, Tymosza, z propozycyą ugody, ale Puszkar był nieprzejednany. „Czy nie tak się chce godzić Wyhowski ze mną, jak się godził z braćmi naszymi w Hadiaczu, lepszymi od niego, których pościnać kazał?“ Zaraz tedy kazał Tymosza w kajdany zakuć i odesłał do wojewody w Kołatajowie.

---

[1]) U Wieliczki; Karambej u Samowidca.

Tymczasem Wyhowski ruszył się z Hadiacza do Mirhoroda i tam u przyjaciela swego, Leśnickiego, kilka dni oczekiwał na powrót posłańca — nadaremnie. Dowiedziawszy się, jak sobie postąpił Puszkar, wyprawił, rozgniewany i urażony, przeciwko niemu pod Połtawę swój pułk najemny serbski, a sam, pewny zwycięstwa, do Czehrynia 25. stycznia wyjechał.

Tymczasem Serbowie zbłądziwszy, jak się zdaje, w drodze, poszli na Wielkie Budyszcza. Puszkar zdecydował się uprzedzić Serbów i na spotkanie ich wysłał znanego już nam Jakóba Barabasza, który wyszedłszy z Połtawy na całą noc, nad ranem, za doliną hołtwiańską dosięgnął ich. Właśnie pod Dikańką poczęli gotować „obiad“. Napadłszy znienacka, tak nagle uderzył na Serbów, że prawie cały oddziałek zniszczył. Mało co ich uszło do Mirhorodu i przyniosło smutną wiadomość Leśnickiemu, który i sam był w strachu niemałym, jako znany przyjaciel Wyhowskiego.

Puszkar, zachęcony łatwem powodzeniem, począł się sposobić do dalszej walki ze zwolennikami Wyhowskiego — do których należeli pułkownikowie: mirhorodzki — Leśnicki, nieżyński — Hulanicki, łubieński — Paweł Szweć, czernihowski — Onikej Siłycz, pryłuski — Piotr Doroszenko i inni. Sposobiąc się tedy na tę wojnę, Puszkar zebrał kupę winników, browarników, pastuchów i najmitów, cały pułk piechotny, któremu dał nazwę Dejneków.[1]) „Pułk ten — powiada historyk ruski — nie tylko mało miał wspólnego z dobrem chrześciańskiem sumieniem, ale i oręża, zdatnego do wojny, brakło mu: posiadali tylko rohatyny, kosy, koły i serca do rabunku i morderstwa gotowe“. Ściągnąwszy tedy swój pułk połtawski, wziąwszy do pomocy Barabasza z garstką zaporożców i swoich Dejneków, wyruszył do Mirhorodu na Leśnickiego. Leśnicki, niepewny wierności swego pułku, cofnął się do Łubniów, a tu go obległ Puszkar, ale nic decydującego nie sprawiwszy, odszedł do Łochwicy. Tu zetknął się z Hulanickim, pułkownikiem nieżyńskim, wysłanym przez Wyhowskiego na Puszkara, ale i pod Łochwicą do decydującej sprawy nie doszło. Zdaje się, że wojsko obu przeciwników nie było zbyt wojowniczo przeciwko sobie usposobione: zapaśnicy ruszyli się tedy w dwie przeciwne strony, wyczekując szczęśliwszego zbiegu okoliczności.

---

[1]) Zbierana drużyna, ludzie „byle jacy“ „de ne jaki“.

Gdy się to działo 18. marca, przeciwnicy nie zaniedbali już wcześniej wytoczyć swego sporu przed forum bojarskie w Moskwie, szukając podpory w carskich ukazach. a może i wojskach. które patrzyło na te awantury domowe. gotowe, na rozkaz Moskwy, jednej lub drugiej stronie pomagać.

Zanim przyszło do spotkania się pod Dikańką. zaporożcy posłali do Moskwy ze skargą na Wyhowskiego Michała Stryndżę z towarzyszami — skargi to były zwykłe. jednostajne. znane już nam. powtarzać ich przeto nie będziemy. Z poselstwa tego skorzystał Puszkar, ażeby Wyhowskiego przedstawić jak najgorzej. Ostrzegał tylko posłańca. ażeby się nie dał wziąć na piękne słówka hetmana i strzegł się. bo go pilnuje. „Widzimy — pisał — szkodliwą przebiegłość Wyhowskiego wobec cara i wojska zaporozkiego. a przysięgę zdeptaną. Zapomniawszy o Bogu, prawdzie i całowaniu krzyża. chytro zdradza cara i postępuje fałszywie. A my — dodawał — jesteśmy z przyjaźnią i życzliwością dla Carskiego Wieliczestwa“. Wiedział, gdzie te słowa trafią. Puszkar nie zaniedbywał żadnych dróg. ażeby tylko szkodzić Wyhowskiemu. 6-go lutego. po szczęśliwej potyczce pod Dikańką, zawiadomił wojewodę putywlskiego. Grzegorza Zuzina. o pogodzeniu się Wyhowskiego z Polakami i ordą i o zamiarze uderzenia na ratie Jego Wieliczestwa. Była w tem prawda. ale nie było faktów.

Rząd rossyjski znalazł się w położeniu. śród którego nie mógł się na razie zoryentować i na krok stanowczy zdecydować się. Puszkar i Barabasz pisali listy do Moskwy. obwiniając Wyhowskiego o zdradę. trzykrotnie urządzano wybór hetmana i zawsze wychodził Wyhowski, — a tymczasem zaporożcy i Puszkar skarżyli się. że on nie jest „luby“ kozakom. że wybrany nieprawnie, że tylko kilku pułkowników za nim stoi. W gruncie rzeczy ścierało się na Rusi dwa prądy polityczne, dwie kultury państwowe zasadniczo sobie różne:. moskiewska i polska. Zaporoże, reprezentowało swawolę kozacką. z którą Rzpta walczyła długie lata. Szukało ono teraz oparcia się o Moskwę. Stronnictwo zaś Wyhowskiego broniło się przeciwko naciskowi państwowemu Moskwy i w tradycyach związku z Rzptą zaczęło upatrywać zabezpieczenie swojej przyszłości. Nie małą rolę odegrywały tu także ambitne zachcianki ze stron obu. Jednem słowem, jedni i drudzy zasypywali Moskwę skargami i donosami, wprawiając w wir wewnętrzny całą lewobrzeżną Ukrainę.

Puszkar. który dotychczas ograniczał się na insynuacyach przeciwko Wyhowskiemu. wystąpił jawnie z obwinieniem go

o zdradę. 19. lutego 1658 wysłał Piotra Jakowenka z towarzyszami „i bił czołem do ziemi, chłop i sługa, wraz z setnikami, atamanami, z całem towarzystwem, wójtami, burmistrzami, z całem pospólstwem o wielkich nieprawdach Jana Wyhowskiego, Hrycka Leśnickiego i in.“ To już było wypowiedzeniem walki na śmierć i życie. Donosił tedy Puszkar, że Wyhowski porozumiał się z Polakami i Ordą, zaciągnął Wołochów i Serbów, a nad zaciężnymi mianował dowódzcą Bohuna, dawnego pułkownika bracławskiego; że, połączywszy się z Karaczbejem i przysiągłszy sobie w Czehryniu, chce razem z Ordą wyruszyć na zniszczenie Ukrainy. Hryćkowi Leśnickiemu także nie przebaczył: oskarżył go o to, że skupił zaciężne polskie chorągwie i nie przepuścił do Pereasławia posłańców Puszkarowych, pragnących zawiadomić bojarzyna Chitrowo o zdradzie Wyhowskiego.

Fr. Rawita-Gawroński.

(Ciąg dalszy nastąpi).

WYPRAWA GENERAŁA DĄBROWSKIEGO.

W r. 1796 wyszło bezimiennie w języku niemieckim dziełko p. t. *Beiträge zur Geschichte der polnischen Revolution im Jahre 1794,* przypisywane powszechnie jednemu z oficerów sztabu Dąbrowskiego, jako opisujące z doskonałą znajomością rzeczy ruchy korpusu tego generała zaczynając od chwili, gdy wysłany został przez Kościuszkę na poparcie powstania wielkopolskiego, aż do ostatecznego złożenia broni.

Edward Raczyński, odnalazłszy i wydając Pamiętniki Wybickiego, znalazł w nich wskazówkę, że książka owa była dziełem samego Dąbrowskiego, a nawet, że posłużyła za powód do wyzwania go przez Zajączka podczas bytności w Paryżu w chwili formowania się legionów. To też wydał ją Raczyński w Poznaniu w r. 1839 z dodatkiem wyjątku z autobiografii Dąbrowskiego p. t. Wyprawa Generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Wielkiej Polski w roku 1794 przez niego samego opisana, w przekładzie polskim.[1]) We wstępie stara się wydawca wytłumaczyć, dla czego Dąbrowski pisał tę pracę po niemiecku.

„Dąbrowski bowiem, — czytamy tu — od młodości wychowany w Saksonii, łatwiej się wysławiał w języku niemieckim, niż w polskim... Zresztą świadectwo Wybickiego potwierdza zupełnie nasz wniosek; mówi on bowiem wyraźnie, iż Dąbrowski dzieło

---

[1]) Widzieliśmy drugie i zdaje się ostatnie wydanie tego dziełka z r. 1842, na Śląsku.

swoje po niemiecku napisał, dodatek zaś na tytule: *„Aus einem polnischen Manuscript“* umieścił tylko dla lepszego utajenia się“.

„Podobną jest rzeczą do prawdy, — ciągnie dalej Raczyński — że generał Dąbrowski posiadał i polski przekład wyprawy. Zapewniano nas bowiem, iż rękopism taki znajdował się w zbiorze generała Kosińskiego, przypisany jemu przez autora“.[1]

Jakoż istotnie podczas wycieczki dla poszukiwań archiwalnych w Poznańskiem, dotarliśmy, dzięki życzliwej uprzejmości p. Celichowskiego w Kurniku, do rękopisu zatytułowanego: Wyprawa Generała Dąbrowskiego do Wielkopolski od odstąpienia wojsk pruskich od oblężenia Warszawy aż do zupełnego rozejścia się wojsk polskich w r. 1794. Na karcie białej, przedtytułowej znajduje się napis: Amilkar Kosiński. Jest to więc niewątpliwie rękopis, o którym nadmienia ze słyszenia Raczyński, a obecność jego w Kurniku tłumaczy się tem, że Kosiński ostatek dni swoich spędził w Poznaniu i tam umarł: zapewne więc albo sam, albo synowie jego (wydawcy jego korespondencyi), rękopis ten do biblioteki kurnickiej ofiarowali.

Mylnie wszakże poinformowany był Raczyński, gdy sądził, iż jest to polski przekład wymienionego na początku, niemieckiego dziełka. Możnaby go raczej uważać za oryginał, gdyby nie zawierał ów rękopis więcej niż wydanie niemieckie, a przytem inaczej ułożonego materyału. Jest to w istocie obszerny wyciąg z „Księgi rozkazów“ Dąbrowskiego, tu i ówdzie zaopatrzony w dodatki wyjaśniające przyczyny i skutki rozkazów danych lub otrzymanych, a poprzedzający oczywiście niemieckie opisanie wyprawy.

Rękopis więc, który obecnie wydajemy, przedstawia dokument historyczny o wiele donioślejszy, niż po niemiecku wydane opisanie wyprawy;

1. dla tego, że zawiera całą korespondencyę urzędową w oryginalnem brzmieniu, gdy przeciwnie w przekładzie polskim niemieckiego dziełka uległy one dwukrotnemu tłumaczeniu:

2. dla tego, że zawiera wiele cennych dokumentów, opuszczonych w niemieckiem wydaniu: należą tu przedewszystkiem listy i rozkazy Kościuszki do Dąbrowskiego.

3. dla tego wreszcie, że niektóre okoliczności zostały pominięte lub zmodyfikowane w wydaniu niemieckiem, co tłumaczyć wypada rozmaitymi względami.

---

[1]) l. c. str. VI.—VII.

Najprzód wydanie to było dokonane w zbyt krótkim czasie po wypadkach, które opisuje Wyprawa. Względy więc na żyjące osoby, (zwłaszcza do powstania wielkopolskiego należące), których kompromitować nie chciał wobec rządu pruskiego: na osoby należące do obozu nieprzyjacielskiego lub znajdujące się w niewoli moskiewskiej (jak Kościuszko), wreszcie na cenzurę pruską, kazały być autorowi ogłędnym, unikać wymieniania nazwisk i t. d. Z drugiej strony wszakże dają się dostrzedz zmiany w tonie, których tą ogłędnościa wytłumaczyć niepodobna.

Należy tu głównie sposób traktowania powstania wielkopolskiego i jego dowódców. Kiedy w ogłoszonym drukiem Przyczynku traktuje je Dąbrowski w sposób lekceważący, niekiedy pogardliwy, co, jak wiemy zkąd inąd, stało się w następstwie przyczyną smutnego rozdwojenia pomiędzy Deputacyą, czynną wobec Dyrektoryatu, a sztabem legionów i najfatalniejsze na bieg sprawy polskiej wywarło wpływy, w raportach i dokumentach oryginalnych oraz w towarzyszącej im opowieści polskiej, jest Dąbrowski pełen najwyższego uznania dla tego ruchu obywatelskiego i jego przedstawicieli.

W raporcie powinnym z Bydgoszczy d. 4. 8-bris czytamy o „godnym ze wszech miar uwielbienia generale Mniewskim“; gdy przeciwnie w wydaniu niemieckiem nietylko nikczemne zachowanie się Szekelego, ale i wspaniałomyślność względem niego Mniewskiego przemilczano. Podobnież w raportach znajdujemy pochwały dla ducha obywatelskiego i dzielności wojskowej milicyi wielkopolskiej: w Przyczynku zamiast tego znajdujemy uszczypliwe przycinki, jak następujący: „Po tej szczęśliwej akcyi nasi panowie Polacy rozumieli, żeśmy już całą Polskę oswobodzili, że nam już Toruń, Grudziądz i Gdańsk bramy otworzyły i t. d.“ [1]) Albo: „Generał postanowił więc cofnąć się, z czego nasi panowie Polacy wcale kontenci nie byli: koniecznie im się chciało Torunia dobyć...“ „Od tego czasu Madaliński się już tak z Dąbrowskim nie zgadzał: ostatni jednak postępował we wszystkiem jak dawniej.“ [2])

---

[1]) Wyprawa Grła Dąbrowskiego, str. 132.

[2]) Str. 142—143. Na str. 145 czytamy: „Madaliński bardzo się gniewał, że generał Dąbrowski (po wzięciu Bydgoszczy) cofać się zamyślał; ostatni odpowiedział mu: „Jeżeli W. Pan rozumiesz, że tu oprzeć się potrafisz, obejmij więc dowództwo“. Z raportu wszakże do Kościuszki z d. 15. września widzimy, iż propozycya ta uczyniona była

„Panowie Insurgenci, — czytamy znowuż w Przyczynku — poprzywłaszczali sobie wysokie stopnie a niektórzy i patenta na nie powyrabiali, tak iż nie było można bardzo brać za złe oficerom z wojska regularnego, że ich trzeba było przymuszać, aby wraz z Insurgentami i pod nimi służbę czynili“.[1])

Dla czego wycieczki te znalazły miejsce w opisaniu wyprawy drukowanem, a przytem w języku obcym, wystawiającem niejako sprawę na widok całej Europy, gdy przeciwnie w rękopisie polskim do druku nie przeznaczonym, gdzie więc swobodnie mógł autor folgować złemu humorowi, ani w raportach do Naczelnika, gdzie, o ile słuszne, stosowniejsze by znalazły miejsce, znajdujemy same pochwały dla Wielkopolan? Jedyna na to odpowiedź, że od czasu pisania owych raportów i relacyj polskich, a przed wydaniem dziełka niemieckiego, zaszły jakieś wypadki, które wykrzywiły nieco perspektywę niedawnej przeszłości w pamięci Dąbrowskiego. Jakie to były wypadki — rzecz bliższego zbadania godna, jeśli zważymy na gorszące niesnaski, które spowodowały później następstwa, tak dla sprawy narodowej niekorzystne.

Nie brak wreszcie w relacyi drukowanej niejasności lub sprzeczności, które obecnie znaleziony rękopis po części wyjaśnia. Tak na str. 149 czytamy: „Zaraz tedy dano rozkaz Bielamowskiemu, natychmiast opuścić tę komendę nieprzyjacielską (t. j. wysłaną przez Szweryna z Poznania), pójść do Pyzdr i ztamtąd zabawiać nieprzyjaciela, ktory z Poznania wyszedł“ (kolumnę Szweryna). O kilka wierszy zaś dalej (str. 150) znajdujemy: „W tej okoliczności chybił Bielamowski, iż zamiast na Konin ku nam się cofać, na Pyzdry poszedł i bez potrzeby kommunikacyę z nami stracił“. Nie znajdujemy wprawdzie odpowiedniego rozkazu Dąbrowskiego w rękopisie, który podajemy do druku: lecz skoro sam o nim wspomina, dla czegoż o kilka wierszy później składa odpowiedzialność na Bielamowskiego za jego odcięcie od korpusu?

Są wszakże ustępy w pamiętniku drukowanym, które, zdaje się, świadomie rozmijają się z prawdą. Do takich należy relacya o zachowaniu się Dąbrowskiego wobec ataków Józefa Poniato-

---

przez Dąbrowskiego 14. września (nie zaś w miesiąc później) i że miał „tylko dobro publiczne na względzie“, tj. chciał ustąpić Madalińskiemu, jako starszemu, ale „on tej ofiary nie przyjął, lecz wspólnie urządzać będziemy“.

[1]) l. c. str. 96.

wskiego na Kamionnę. Na str. 99 rzuca Dąbrowski insynujące pytania: „Szekelego trzeba było uprzątnąć, aby się stać panami Noteci i Wisły i zarazem otworzyć komunikacyę z Warszawą, którą ks. Poniatowski według umowy z Naczelnikiem utrzymywać i aż do Gombinia się miał posunąć: dla czego to nie nastąpiło, dla czego komunikacya przerwana została, dla czego się Prusacy a nie Polacy w Kamionnie okopali, dla czego, tak, jak generał Dąbrowski był żądał, wojska polskie do Gombinia nie wkroczyły, tu poszukiwać nie należy“.

Jeśli wszakże stało się tak wskutek opieszałości Poniatowskiego, (jak każe domyślać się Przyczynek) to nie zaniechał generał ten wszelkich usiłowań (stosując się do rozkazu Najwyższego Naczelnika Wawrzeckiego i Rady), aby Kamionnę odzyskać. W tym celu nie tylko sam prosi o pomoc Dąbrowskiego, (ob. niżej list jego pod datą 22. października), ale i parokrotnie mu to samo Wawrzecki nakazuje (rozkazy pod datą 17. i 23. październ. W ostatnim czytamy: „Wykonanie tego ordynansu seryo zalecam“). Poniatowski zaś z wszelką pewnością oczekuje pomocy jego, pisząc (22. paźdz.):

„Jeżeli już nie będę mógł od Ciebie, Generale, na ten list odebrać odpowiedzi, tedy atak ten dzisiaj uskutecznię, t. j. o godz. 4 z północy“.

Dla czegoż nie współdziałał Dąbrowski w tym ataku, który tak stanowczo Rada Najwyższa nakazała, do którego tak wielkie przywiązywała znaczenie, że „wielką nagrodę temu korpusowi przyrzekła, którыby Bzurę z nieprzyjaciela oczyścił i komunikacyę z Wielką Polską otworzył?“ Na pytanie to inaczej odpowiada relacya drukowana, inaczej dokumenta, które obecnie ogłaszamy.

W pierwszej czytamy: „W czasie marszu (do Złowa, 22. października) przybył kuryer z Warszawy z doniesieniem, że ks. Poniatowski powtórny odebrał rozkaz wzięcia Kamionny i Sochaczewa: zarazem wręczono generałowi list od tegoż księcia, w którym mu udzielił planu, podług którego on, t. j. generał Poniatowski, zamyślał rozkaz ów wykonać i w którym proponował generałowi Dąbrowskiemu atak na Kamionnę. Lecz generał nasz odpowiedział natychmiast księciu, iż on nie tylko dla tego, że wiele jeńców i mnóstwo bagaży z sobą prowadzi, ale nawet dokoła nieprzyjacielem jest otoczony, z którym jego forpoczty już szarmyclują, na żaden sposób okopów nieprzyjacielskich atakować nie może, że w takiej wyprawie nie tylko mógłby między dwa ognie się dostać,

ale nawet całą zdobycz utracić i zagrodzić sobie przejście przez Bzurę.“ [1])

Nie znajdujemy znowuż wśród dokumentów wymienionej tu odpowiedzi: natomiast cały szereg wskazówek o odmiennych świadczących zamiarach. W liście do Madalińskiego, pod datą 21. października, czytamy: „Posłałem obywatela Miaskowskiego do ks. Józefa, który w Dębinie stać ma, z oświadczeniem, że 23-go z rana Kamionnę atakować będę, aby on także z swej strony atakował“, a w tym celu poleca Madalińskiemu zająć Kiernozię, aby mu tył zasłonił. Na dzień więc przed otrzymaniem powyżej wymienionego rozkazu od Wawrzeckiego i listu od Poniatowskiego, zamierzał sam Dąbrowski atakować Kamionnę: toż samo potwierdza w liście do Madalińskiego, pod datą 22. paźdz.: „Już otrzymałem wiadomość od ks. Józefa, który stoi na tamtej stronie Bzury: mam z nim łącznie atakować Kamionnę, która dobrze okopana być ma. Przed wsią Mistrzewicami jest dobra przeprawa, przez którą cały bagaż na tamtą stronę przeprawić chcę. Potrzeba więc, aby generał z korpusem swoim jak najspieszniej pod Mistrzewice maszerował, gdzie przeprawę bagażów i niewolników asekurować możesz, jako też sukkurs, któryby z Łowicza do Kamionny szedł wstrzymać... Jutro o godz. 4-ej ma być rozpoczęty atak... Ja na całą noc idę pod Kamionnę“. Było to pisane w Iłowie, a więc wieczorem 22-go, na parę godzin przed zamierzonym atakiem. Dla czegoż zamiast na Kamionnę cały korpus „o 12-ej w nocy, w największej cichości“ wyruszył ku Mistrzowicom i przeszedł przez Bzurę, a zamiast nieść pomoc Poniatowskiemu i wziąć z tyłu flesze, które z przodu były niedostępne (jak prosił o to ks. Józef), posłane ku Kamionnej drobne oddziały kawaleryi, ściągnęły tam cały korpus Szweryna? „Generał Poniatowski równo ze dniem atakował Sochaczew i Kamionnę: słyszeliśmy z daleka tę kanonadę i wkrótce nadszedł raport forpocztów, że obóz nieprzyjacielski, który stał pod Kirnozią, jest w zupełnem poruszeniu ku Iłowu. Maszerowaliśmy w porządku i cicho; około 7-ej z rana 23. paźdz. przybyliśmy nad Bzurę, którąśmy pod Mistrzewicami naprzeciw Brochowa w bród przeszli i równolegle z rzeką w szyku bojowym stanęli: nasze zaś poboczne oddziały i tylna straż zaprowadziły nieprzyjaciela przez Iłów w istocie do Kamionny.“ [2])

---

[1]) l. c. str. 157.

[2]) l. c. str. 159—160.

Czy obawą odcięcia od Bzury (jak to tłumaczy Dąbrowski w raporcie powinnym Wawrzeckiemu), usprawiedliwiała taką nagłą zmianę planu i narażenie Poniatowskiego na bezowocny atak? Czy nie mógłby Dąbrowski zapewnić sobie komunikacyi z Warszawą, współdziałając z Poniatowskim, wyrzucając Prusaków z Kamionny i Sochaczewa a przeprawiając tylko bagaże i jeńców pod Mistrzowicami, mając tył osłonięty przez korpus Madalińskiego, jak pierwotnie zamierzał? Wszakże nieprzyjaciel dopiero o świcie wyruszył z Kiernozi, a 6 mil oddzielało go od Kamionnej w tej chwili, kiedy tam już atak był rozpoczęty! Ważną zapewne było rzeczą bezpieczeństwo korpusu: ale jakże ciężką ofiarą dla powstania — opuszczenie całej Wielko-Polski, świeżo opanowanej, pełnej zapału i zasobów.

Pozostawiamy rozwiązanie tych pytań i osądzenie kroków, tym, którzy mają więcej kompetencyi w sprawach wojskowych, a których dalsze badania w dokładniejsze zaopatrzą dokumenta. Wszakże sam fakt rozdźwięku pomiędzy opowieścią Dąbrowskiego a dokumentami, niewątpliwymi, które pamięci jego dopomódz mogły, zostaje niewątpliwym.

Nie najmniej doniosłą stroną korespondencyi oryginalnej, którą niżej podajemy, jest charakterystyka osób oraz ich stosunków wzajemnych, jaskrawie występujących w listach i raportach. Niezwykle sympatycznie i dzielnie pzzedstawia się major Bielamowski: w listach Madalińskiego nie dostrzegliśmy owego oziębienia stosunków, o jakiem nadmienia Dąbrowski. Ale szczególniej ciekawą jest charakterystyka, nader ujemna, Szekelego i króla pruskiego, wynikająca z przejętej przez Dąbrowskiego ich korespondencyi oraz z późniejszego zachowania się Szekelego w niewoli, o którem szczegóły (pominięte w drukowanej relacyi) znajdujemy w raporcie powinnym, Kościuszce złożonym. Nizki charakter tego służalca-despoty, zarówno nikczemnie-tchórzliwego wobec grozy kary, jak przedtem podle-okrutnego, znęcającego się nad jeńcami, gdy się czuł silnym, w niewoli pokornego, drżącego z obawy, a głaszcząc się przed dobroczyńcą swym, Dąbrowskim, jeszcze w ostatniej chwili usiłującego go oszukać, występuje na jaw w całej nagości w raporcie do króla swego, w którym służalczość współubiega się z chełpliwością, okrucieństwem. Godnym jego kompanem jest i król pruski, wielokrotny wiarołomca, gdy słudze swemu taką daje radę: „Jeżeli przez trwogę śmierci, któraście aresztowane nabawili kobiety, tego dokażecie, że Wielko-

polska insurekcya broń swoją w wasze ręce złoży, bardzo mi to miło będzie".

Tych listów oczywiście nie mógł Dąbrowski w 1796 r. wydrukować. Pominął również o zrabowaniu przez Szweryna Żerkowa z wsiami przyległemi: Morszewą, Panienką i Starostwem szemskiem, z tradycyjną pruską dzikością dokonanem, o którem Bielamowski donosi i wzmiankę o tchórzliwości Prusaków, którą znajdujemy w raporcie Sokolnickiego. 18. paźdz. Jakże wobec tej brutalności pięknie odbija wspaniałomyślność naszych dowódców, łagodność i obywatelstwo naszego żołnierza!

Listy Kościuszki tchną zwykłą w nich dobrocią i miłością ojczyzny nad wszystkiem górującą: ton ich nie Naczelnika, ale przyjaciela i towarzysza broni maluje.

Wogóle całość tych dokumentów ma się do drukowanej relacyi, jak żywy i barwny obraz do suchego sprawozdania.

Pod względem zewnętrznym (układu) rękopis składa się z trzech odmiennych części, świadczących o powstaniu pierwotnego planu i jego stopniowem rozszerzeniu. Pierwotnym zamiarem autora było widocznie opisanie samej wyprawy do Wielko-Polski. Napisał więc treściwą o niej relacyę i dołączył to, co nazywają Francuzi *„pièces justificatives"*, czyli właściwą część swej księgi rozkazów. Może odczytał to komuś z przyjaciół i poradzono Dąbrowskiemu, aby doprowadził opowieść do końca a dokumenta wcielił w opowiadanie. W ten sposób powstała druga część opowieści od przejścia przez Bzurę do zupełnego rozejścia się wojsk polskich, w której opowieść przeplata się z rzadszymi względnie dokumentami. Przy opracowaniu zaś w języku niemieckim, Dąbrowski spoił oba odłamy części 1-ej, przeplatając opowieść dokumentami (na wzór 2-giej części) i opuszczając z nich bardzo wiele: drugą część zaś tłumaczył po prostu na niemiecki język, opuszczając tu i ówdzie nazwiska lub mniejsze ustępy, o ile tego okoliczności i oszczędzanie żyjących jeszcze osób wymagały.

Licząc się z tą różnorodnością układu, podzieliliśmy cały rękopis na trzy części: pierwszą zatytułowaliśmy: R e l a c y a z w y p r a w y d o W i e l k o p o l s k i; druga obejmuje dotyczące tej wyprawy D o k u m e n t a, — nie potrzebujemy tłumaczyć, że ta jest najważniejszą: trzecią nazwaliśmy R o z p r z ę ż e n i e m — ujawnia się w niej bowiem dosadnie rozprzężenie armii i całej organizacyi powstańczej po wzięciu Kościuszki. Powaga jego osobista, jego znajomość sztuki i talent wojskowy utrzymywały w harmonii i posłuszeństwie wolę wszystkich generałów. Nie mógł tego

dokazać Wawrzecki ani Rada Najwyższa. Ujawnia się rywalizacya generałów; każdy z dowódców chce działać na własną rękę, nie słuchają rozkazów Rady: objawiają niezadowolenie i nieufność, aż wieści o wzięciu Warszawy i okrucieństwach przy rzezi Pragi dokonywują demoralizacyi wojska, które rozbiega się stopniowo na różne strony, udaremniając plan Dąbrowskiego — przebicia się do Francyi, plan, który, jeśli zważymy, że właśnie w październiku Komitet Ocalenia postanowił czynnie popierać Polskę, mógłby dokonać więcej i w innej formie niż to legiony uczyniły.

W. M. Kozłowski.

Wyprawa generała Dąbrowskiego do Wielkopolski od odstąpienia wojsk pruskich od oblężenia Warszawy, aż do zupełnego rozejścia się wojsk polskich w r. 1794.

CZĘŚĆ I.

Relacya z wyprawy do Wielkopolski.

Po odstąpieniu od oblężenia Warszawy wojsk pruskich i rossyjskich, odebrałem w d. 9. września r. b. ordynans Naczelnika Kościuszki, ażebym natychmiast z powierzonem mi wojskiem, przeszedłszy w najdogodniejszem miejscu rzekę Bzurę, wkraczał do Wielkopolski: tam złączywszy się z zebranymi tejże prowincyi korpusami, odebrał nad nimi najwyższą komendę i starał się jak najusilniej gnębić z najechanej i przywłaszczonej sobie ziemi nieprzyjaciela. Co wszystko w tym sposobie uskuteczniłem.

Przed wkroczeniem do Wielkopolski przeszedłem rzekę Bzurę pomiędzy Sochaczewem a Wisłą. Posterunki pruskie tam rozciągnione zniosłem, gdzie 2 oficerów i 80 gemajnów w niewolę zabrałem. Liczne tam magazyny mąki, soli, owsa wpadły w nasze ręce, z których jedne, w Pieczyskach znajdujące się, przy nieprzyjaciela obronie zdobyte, przez niebaczność spalone zostały.

Generał Madaliński, który tylko w 600 jazdy brygady swojej za mną ruszył, maszerował na lewej mojej stronie, częścią ku Sochaczewu, Łowiczu i Łęczycy, na prawej, po nad Wisłą, część brygady mojej. Ja zaś z korpusem na Gąbin, Kłodawę ku Pozna-

niowi ruszyłem, mając przed sobą generała-majora Schweryna, po lewej stronie generała-lieutenanta Schweryna, a po prawej pułkownika de Szekeli, podówczas z korpusem swym w Inowrocławiu stojącego.

W tym marszu dowiedziałem się o porażce znacznej części powstania Wielkopolski nad Wartą, pomiędzy Kołem i Koninem, przez korpus gen.-maj. Schweryna, który (że ich z armatami i piechotą atakował) przymusił ich w porządnej rajteradzie obadwa te opuścić miejsca. — Jeden tylko wprawdzie marsz dla złączenia się z nimi do Koła uczynić miałem, lecz dla tem prędszego dania im sukursu, wsadziłem 300 piechoty na Powązki z 2 armatami i pod komendą gen. Rymkiewicza do Koła posłałem — o czem tam prawie napierający się już Schweryn uwiadomiony, bez żadnego wystrzału opuścił te miejsca i ku Poznaniowi cofnął się.

Złączyłem się więc z tą częścią powstania i przeszedłem pod Kołem i Koninem Wartę. — W Słupcy 4 mile od Gniezna a 8 od Poznania, złączyłem się także z gen. Madalińskim, z znaczną częścią brygady mojej, poznańskiem, kaliskiem i gnieźnieńskiem powstaniem, zregulowałem ile możności ten korpus, w którym wojewodowie, kasztelanowie innych dostojeństw, wielu orderów kawalerowie jako wodzowie swych województw i powiatów, nie mogąc wszyscy pierwszego posiadać stopnia, w szeregu (towarzysza ba raczej nieustraszonego wolności żołnierza) pełnili powinności.

Powstanie Wielkopolski ledwie 4.000 ludzi nieregularnych miało, a kawalerya ich, lubo na dobrych koniach, lecz źle uzbrojona była, miałem więc przeszło 6.000 ludzi, a Madaliński 600 jazdy brygady, a nie 18.000 prócz Madalińskiego, jak gazety twierdziły.

Po takowej organizacyi maszerowałem w 3 kolumnach do Gniezna. Ztamtąd wysłałem 200 koni ku Poznaniowi, dla zrobienia myśli nieprzyjacielowi, iż Poznań atakować będę i 3 dni go w tem utrzymywałem mniemaniu, ale nie mając nic więcej, jak 2.400 ludzi regularnych, między którymi tylko 1.400 piechoty liczyłem i 16 sztuk armat małego kalibru, z przyzwoitą powinnością nie mogłem atakować Poznania: i tak 100 strzelców z 2 armatami dałem gen. Madalińskiemu, który szedł do Trzemeszna i Barcina nad Notecią. Ja zaś na Łabiszyn, w celu spotkania się z pułkownikiem de Szekeli w Bydgoszczy lub w Inowrocławiu. — Gen. Madaliński pierwej doszedł Łabiszyna. Posterunek nieprzyjacielski

tam znajdujący się zniósł, podobnież jak w Barcinie, gdzie w tych obudwóch miejscach 2 oficerów i 40 gemajnów w niewolę zabrał. Po tak nagłym marszu, chciałem wprawdzie w Łabiszynie odpocząć i tym końcem w mieście i na przedmieściu powstanie Wielkopolski rozlokowałem, a obóz pod miastem rozłożyłem. W nocy około godz. 12 napadł na nas niespodzianie pułkow. de Szekeli, z armat atak rozpoczął, czem najwięcej zastraszył wolnego żołnierza, a ile dokładnie wiadomy pozycyi, zyskiwał z początku dogodne miejsce, gdzie ja w 300 koni brygady mojej wpadłszy na piechotę nieprzyjacielską, tak ją zmieszałem, że nie mogąc się oprzeć kawaleryi mojej, która proporce w trupach zostawiała, zaczęła się rejterować, tym więc sposobem otworzyłem miejsce szykującej się piechocie mojej z armatami, gdzie ledwo na 30 kroków, gdy przyszło do ręcznego ognia, niektórzy się bagnetem koląc, spędzili z zyskownej pozycyi nieprzyjaciela i do nagłej rejterady do Bydgoszczy przymusili. Zostawił na placu nieprzyjaciel 1 oficera i 23 gemajnów, wiele bardzo rannych i ubitych koni. Pułkownik Heinrychs mocno był ranny, a pod pułkownikiem de Szekeli konia ubito. Z naszej strony 7 zabitych, 9 rannych i blisko 30 koni bagnetami skłótych, z których 10 do użycia niezdatnych. Największa strata majora Jarząbkowskiego, z regimentu 13, który z dystynkcyą pełniąc powinność, ranny umarł. Po odparciu w największym pospiechu rejterował się de Szekeli do Bydgoszczy, na którego ściganie dla zbyt ciemnej nocy nie mogłem ryzykować żołnierza mego, ale nazajutrz równo ze dniem w 800 koni kawaleryi, wysłałem za nim gen.-maj. Rymkiewicza, który już go dojść nie mógł w marszu, ale na miejscu w Bydgoszczy zastał: o tem mi raport uczynił.

Cały ten dzień odpocząwszy, pomaszerowałem do Bydgoszczy, miasta mil 4 od Łabiszyna odległego. Rano o godz. 6 nazajutrz stanąłem uszykowany pod Bydgoszczą, a po kilkokrotnym wystrzale z armat, posłałem do miasta z propozycyą kapitulacyi, lecz po danej nieprzyzwoitej odpowiedzi de Szekelego, połowę mojej piechoty do szturmu wysłałem, drugą połowę w rezerwie zostawiwszy. Blisko dwie godziny mężnie bronił się garnizon bydgoski, po którym upłynionym czasie, ujrzeliśmy się panami miasta — Pułkownik de Szekeli ranny kulą armatnią w lewą nogę, dostał się w niewolę, niemniej 2 razy ranny pułkownik Witlon, 1 major, 18 oficerów, 20 podoficerów i 372 gemajnów; na placu legło 100, rannych 50. Z naszej strony 25 zabitych, 30 rannych. Po tamtej stronie miasta stał korpus pułkownika de

Szekeli, ale gdy widział napierających się republikanów do miasta, umykał spiesznie do Grudziądza, gdzie Wisłę pod Fordonem przebył.

Bydgoszcz jest całkiem murowane miasto. Brda płynąc przez nie, dzieli je na 2 części, niema więc dogodniejszego przebycia Brdy, jak dwa mosty w mieście znajdujące się, przez które gen. Madaliński z brygadą swoją i Rzewuskiego przeszedłszy, ścigał uciekającego nieprzyjaciela, ale nie mogąc go już dopędzić, powrócił, wiele przyprowadziwszy brańców. Ofiarując kapitulacyę, kazałem był powiedzieć pułk. de Szekeli, że jeżeli się nie podda i miasta, przymuszonym będę chwycić się jego sposobu, to jest każę je zrabować i spalić. Przeciwnie, nie dotrzymałem mego słowa. — Udałem się do miasta. Domy znalazłem pozamykane. Obojej płci mieszkańcy niezmierny czynili krzyk i narzekanie, prosząc o życie i miłosierdzie. W tym razie dały się słyszeć z niektórych domów wystrzały, które natychmiast kazałem pootwierać z ostrzeżeniem: Iż, jeżeli który dom zamknięty będzie, rabunkowi podpadnie. Żołnierze nasi kontenci z zwycięstwa, nie myśleli o rabunkach, co mnie najwięcej cieszyło. Upewnieni o swem bezpieczeństwie obywatele, wychodząc z domów, częstowali żołnierzy naszych. Ażeby jednak z przyczyny uczęstowania nie działy się jakowe przestępstwa, na pierwszy dany z rozkazu mego do wymarszu odgłos, w zwykłym stanęli porządku, i tak na prawym brzegu Brdy rozłożyłem obóz, 300 ludzi z rezerwy na garnizon przeznaczywszy. — Pułkownik de Szekeli w bliskiej ulicy mostu, między innymi rannymi i zabitymi leżał i najprzód przez kosyniera, a potem majora Zabłockiego, proponującego poddanie miasta, poznany został. Poznał nawzajem go de Szekeli i prosił o przebaczenie i życie. „Oboje byłby otrzymał, nie prosząc o nie" — odpowiedział mu, i mimo wszystkich okrucieństw, które w tamtej dopełniał okolicy i nieprzyzwoitej odpowiedzi, danej majorowi Zabłockiemu, zaprowadzony do pobliższego domu i przyzwoicie opatrzony został.

Odwiedziłem wszystkich niewolników, szczególniej pułkown. de Szekeli, który życzył sobie widzieć się ze mną. Widzeniem mojem był mocno poruszony, bojąc się o życie i wyrządzenie jakowej krzywdy. Prosił mnie o pieniądze i dałem mu 54 zł. Powtórnie, bym się chciał z nim widzieć, żądał. Chwalił moje obchodzenie się tak z obywatelami, jak z wojskowymi. Darował mi 6 koni jezdnych, których ani nie odebrałem, ani się u sukcesorów nie upominałem. Przestrzegał mnie, bym się dalej nie po-

suwał, ponieważ korpus z Pomorza i Brandeburgii na zniszczenie mnie maszerować miał. — Wezwany doktor nie tuszył mu długiego życia, i tak dnia 4-go umarł, przy asystencyi całego batalionu i trzykrotnym wystrzale z armat, pochowanym został.

Będąc panem części Noteci i Wisły od Świecia aż do Tokar naprzeciw Płocka, gdzie podług umowy z Naczelnikiem Kościuszką, korpus ks. Poniatowskiego do Gąbina posunąć się miał i komunikacyę ze mną utrzymywać, zkąd dla pomyślniejszej operacyi mojej znaczne otrzymać miałem pułki, myślałem o wzięciu Torunia, a dla pewniejszego skutku posterunki w Świeciu, Nakle, Żminie, Łabiszynie i Inowrocławiu z kawaleryi a do Włocławka pół brygady mojej dla obserwacyi nieprzyjaciela w Poznaniu będącego, wysłałem. — Te wszystkie posterunki, 4 mile na okół Bydgoszczy od tego miałem, aby pomniejsze przed sobą miały komendy; pewien więc byłem, że 4 dniami wprzódy o wyruszeniu nieprzyjaciela uwiadomiony będę; do czego przejmowanie poczty, sztafety i szpiegi bardzo mi pomocne były.

Toruń leży przy prawym brzegu Wisły i ztąd tylko łatwy do atakowania. Kazałem przeto wszystkie statki i ludzi do przewozu zdatnych spędzić i tak w dwóch kolumnach pod Fordunem i Szolcem przebyłem Wisłę. Pod wieczór 3-go dnia marszu mego stanąłem obozem milę od Torunia, abym równo ze dniem rozpoczął atak: dla większego bezpieczeństwa posłałem na lewy brzeg Wisły do Podgorza komendę strzelców i z kawaleryi złożoną, która po tamtej stronie pilnowała; gdy już wszystko w pogotowiu było, pewną odebrałem wiadomość, że sukurs Toruniowi nadciągnął. Nie mogłem się wprawdzie pomyślnosci spodziewać, bo siła moja dla pozostałego garnizonu w Bydgoszczy i straży niewolników zmniejszona, nie więcej 1.000 głów piechoty wynosiła. W nieodmiennej atoli trwając myśli, przeprawionym przez Wisłę komendom około Grudziądza, Chełmna i Chełmży nad Drwęcą krążyć kazałem; gdzie jedna komenda moja oficera i 30 huzarów Wittemberga w niewolę zabrała, tak tedy i z drugiej strony Wisły pewnym będąc, nie mogłem sobie inaczej wnosić, jak tylko, że z Płocka do Torunia korpus nieprzyjacielski nadszedł. Że byłem mych układów pewny, nie przestałem myśleć o ataku Torunia: aliżci w tym razie dał się słyszeć ręczny ogień z prawej strony. Po dostatecznem rozważaniu był to na drugiej stronie Wisły. A przez raporta potwierdzono, że z Łowicza, czyli Łęczycy korpus pułkownika Ledywarego nadciągnąwszy około Podgórza, na-

przeciw Torunia stanął i może tam znajdujące się komendy napadłszy, część ich zniósł a reszta się do Szolca zrejterowała, w tym samym nieledwie czasie odebrałem z Włocławka raport, że korpus z Poznania maszeruje i że posterunki koło Łabiszyna rejterują się. — To wszystko przymusiło mnie ataku Torunia zaniechać i znowu przez Wisłę do Bydgoszczy powrócić, a dla bezpieczniejszej przeprawy natychmiast 200 piechoty z 4 armatami i 400 kawaleryi posłałem przez Wisłę pod Solec, by po tamtej stronie aż do Torunia obserwowali nieprzyjaciela, a z tej strony do alarmowania Torunia 200 strzelców i Madalińskiego brygadę wysłałem; i z tej to przyczyny korpus nieprzyjacielski na Podgórzu stojący w znacznej części do Torunia przez most wszedł. Ja zaś w tym razie, podobnym pierwszemu sposobem, powróciłem do Bydgoszczy, rozkazałem pozostałym komendom ciągnąć za mną i w nocy Wisłę pod Fordonem przebyć. Nieprzyjaciel opieszale szedł za nami, nie straciłem żadnego żołnierza. Lecz 5 dni, które na niepotrzebnych marszach strawiłem, ledwie na potem o moment złego nie sprawiły skutku, w Bydgoszczy dowiedziałem się o utracie komunikacyi z Warszawą; o pobiciu i wzięciu w niewolę Naczelnika, o wymarszu z Poznania na zniesienie mnie, gen. Schweryna i Elsnera: o zbliżającym się korpusie z Pomorza i Brandeburgii, o wymarszu z okolic Rawy gen.-lieut. Schweryna dla oddzielenia mnie od Bzury.

Po tylu odebranych wiadomościach nie miałem wprawdzie opuścić mojej pozycyi, bo nie mogłem się nigdy tego spodziewać, iżby korpus ks. Poniatowskiego od Bzury się oddalił, a tem mniej o wzięciu Naczelnika. — Od komend moich z Łabiszyna, Pakości, Strzelna, odebrałem raporta o wymarszu nieprzyjaciela z Poznania, na którego wstrzymanie 400 koni brygady mojej, pod komendą Bielamowskiego majora, w okolice Gniezna wysłałem, który w marszu będącego nieprzyjaciela w Koninie zastał; rozumiejąc Schweryn, że to jest awantgarda mego korpusu, ku Poznaniowi około Szremu i Pyzdr przez Wartę cofnął się.

Po odebranym takim raporcie od Bielamowskiego, sądziłem za najdogodniejszy sposób opuścić na czas niejaki Bydgoszcz i tak się postawić, aby mi Ledywary z Podgórza łącznie z garnizonem toruńskim w tył nie wszedł, ile że Schweryn przeszedłszy Wartę, całkiem mnie od Warszawy odciąć mógł.

Przybyły kuryer z Warszawy zapewnił mnie, iż wszystkie komunikacye przecięte. Że ks. Poniatowski opuścił Bzurę, a nieprzyjaciel mocno się w Sochaczewie i Kamionnie szańcuje i wzma-

enia. — Naczelnik pisał o porażeniu Sierakowskiego nad Bugiem przez Moskali i ku Wiśle zbliżać mi się kazał, nie wiedząc jeszcze o porażeniu i wzięciu de Szekeli w Bydgoszczy, myśląc, iż około Poznania jestem.

Aby więc Ledywary z Torunia nie postawił się między Wisłą i Notecią lub Wartą, nim go dwoma dniami uprzedzić miałem, posłałem w tym celu brygadę Madalińskiego z 200 strzelcami w las ku Podgórzowi, aby tenże wokoło obsadzili tak, iżby nikt przejść nie mógł.

Po przejściu wszystkich posterunków do Inowrocławia, wszystkie tam mosty na Noteci spalić kazałem. — Część kawaleryi zostawiwszy w Bydgoszczy, z kolumną ruszyłem nadchodzącego dnia do Kaczkowa w równej linii z Toruniem, zabrawszy niewolników, których liczba przeszło 400 wynosiła, prowiantowych i polowych wozów 200, skład sukna na 4 000 ludzi dostarczający i wiele innych rekwizytów wojskowych, co niezmierny czyniło bagaż, w marszu będąc, stojącego w Podgórzu nieprzyjaciela strzelcom i kawaleryi atakować kazałem; ten myśląc, iż przez cały korpus atakowany, wszedł do Torunia i z drugiej strony pod miastem postawił się. Tak tedy złudziwszy pułkownika Ledywarego, drugiego dnia marszu mego bez najmniejszej przeszkody, ujrzałem się być o 3 mile od Włocławka blizko Wisły; do dwóch dni przednie moje straże pod Bydgoszczą zostawiwszy i pod Toruniem.

Tym więc sposobem oszukany Ledywary nie śmiał tylnych moich straży zaczepiać. W tym marszu słyszano mocne z armat i broni ręcznej strzelanie; zastanowiło to mnie niemało, by strzelcy moi pod Podgórzem będący, tak daleko się z nieprzyjacielem nie wdali. W tym celu dla powzięcia wiadomości do Podgórza posłałem, ale ztamtąd doniesiono mi, iż przyczyny nie wiedzą. Dopiero dezerter zapewnił mię, iż z przyczyny pojmania Naczelnika przez Moskali i pobicia jego, strzelano. Co i szpieg, powróciwszy z Torunia, potwierdził. — Nic mnie to atoli nie odwracało od mego zamiaru, w nadziei, iż te niepomyślne nowiny potwierdzonemi nie będą. Przybył do Włocławka Molski, major brygady mojej, którego po wzięciu Bydgoszczy kuryerem wysłałem do Warszawy; ten potwierdził nader smutną dla mnie wiadomość. Przywiózł mi patent generała-lieutenanta i piękny bardzo pałasz za szczęśliwą czynność. — W tym nieledwie czasie stanął obywatel Miaskowski kuryerem z pod Gniezna do Warszawy wysłany, który przedzierając się przez wszystkie posterunki nieprzy-

jacielskie, potwierdził wszystko i dokładną przyniósł wiadomość o mocnem czuwaniu na mnie nieprzyjaciela. — Odebrałem od Rady Najwyższej i obranego tymczasowo komendanta wojsk gen.-lieut. Zajączka proklamacyę do wojska, która natychmiast przy befelu ogłoszoną była.

Wysłałem niezwłocznie napowrót tegoż obywatela Miaskowskiego, światłego człowieka, do Warszawy z ustnem doniesieniem o położeniu mojem, a w przeciągu tego czasu maszerowałem do Gąbina, Madaliński zaś, któremu 20 strzelców dałem, na Gostynin, Szczawin do Kiernozi. Stanąwszy w Gąbinie, chciałem czekać na sukurs lub zrobienie komunikacyi przez Bzurę, potem uderzyć na Ledywarego i znowu do Wielkopolski wcisnąć się. Wysłałem mocne patrole, wszystkie upewniły mnie o stojącym blizko nieprzyjacielu. Madaliński około Śleczyna wziął 10 ludzi w niewolę, patrol mojej komendy przyprowadził porucznika Lindenau z regimentu pieszego Frankenberga, który stał w Kamionny, wysłany był dla spędzenia robotnika. — Krótko mówiąc, byłem wokoło otoczony cztery razy liczniejszym nieprzyjacielem.

Neyman, pułkownik powstania Wielkopolskiego, powrócił z wiadomością, iż ks. Poniatowski atakował Kamionnę i Sochaczew bezskutecznie, oraz przywiózł na piśmie, że książę ma ordynans, nie zważając na stratę ludzi, koniecznie Bzurę z nieprzyjaciela oczyścić. — Pisałem do księcia, iż w żaden sposób nieprzyjaciela Bzurę otaczającego zaczepiać nie mogę, bo ze wszystkich stron od nieprzyjaciela otoczonym będąc, prócz tego wiele niewolnika i bagaż duży prowadząc, wystawiłbym wszystko stracie, w dwóch pewno zostając ogniach. To był moment, w którym mimo woli przejść potrzeba było Bzurę, opuścić Wielkopolskę i wiele tamże pozostałych komend lekkiej kawaleryi z znacznej części z brygady mojej w komendzie majora Bielamowskiego będącej, która już była przez korpus Ledywarego odcięta. Tu dla nieokazania nieprzyjacielowi mego pomieszania i ukrycia zamysłu, wysłałem komendy do Tokar naprzeciwko Płocka majora Duczymińskiego, naprzeciw Ledywaremu porucznika Dąbrowskiego: do gen. Madalińskiego pisałem, aby Kiernozie obstawił mocno, dokąd patrol pod komendą Moszczyńskiego, porucznika, wysłałem; do Sochaczewa majora Obrębskiego. W tak licznem rozesłaniu znacznych komend, sam ledwo bez kawaleryi nie zostałem, pewien atoli będąc, iż w Iłowie, o 3 mile od Gąbina, bezpiecznie stanąć mogę, z tem przedsięwzięciem, jeżeli Bzurę mocno obstawioną znajdę, napaść na jeden nieprzyjacielski korpus.

Stanąwszy w Iłowie, odebrałem od wykomenderowanych raporta, iż w swojem stanęli miejscu. Z Kiernozi mila od Iłowa powrócił szpieg i wyznał, iż korpus nieprzyjacielski z 8.000 złożony z Rawy pod komendą gen.-lieut. Schweryna stanął obozem i na Iłów maszerować ma. Wysłany tamże patrol meldował, iż gen. Madalińskiego nie zastał, ponieważ nieprzyjaciel po tamtej stronie obozuje. W tym czasie słyszano na okół ucierającą się kawaleryę. W nocy o godz. 12 z wielką przezornością ruszyłem z Iłowa, uwiadomiwszy gen. Madalińskiego i wszystkie uboczne straże.

Rano o godz. 7-ej przeszedłem Bzurę miejscem nieprzyjacielowi niewiadomem, między Sochaczewem i Kamionną. Tego samego dnia równo ze dniem, ks. Poniatowski Sochaczew atakował: po południu o godz. 4 wszystko się przeprawiło, najmniejszej nie poniósłszy szkody, gdzie pod Brochowem blizko Bzury rozłożyłem obóz. Następującego dnia atakował mnie nieprzyjaciel armatami z tamtej strony rzeki, któremu odpowiadać kazałem, lecz z obu stron równa szkoda prochu i kul była. Że jednak nieprzyjaciel o sile moskiewskiej wiedział i może z tej strony Warszawę atakować zamyślał, przeto za Brochowem o 1.000 kroków wziąłem zyskowniejsze miejsce, tam się okopałem, mocnemi komendami Bzurę obstawiwszy, co wszystko tamowało przejścia. Po wyprawieniu niewolników i zdobyczy do Warszawy, mocnem ustanowieniu obozu mego, zdawszy komendę światłemu majorowi Rymkiewiczowi, do Warszawy pojechałem. —. Oddać winienem sprawiedliwość wojsku tak regularnemu jak powstaniom wojewódzkim w komendzie mojej będącym, w których się jawnie okazało, iż męstwo, cnota, przyzwoity szacunek, miłość ojczyzny i zaufanie w swych dowódzcach, znalazły w nich miejsce. Nie uwodzili się zemstą, nie ubiegali się za rabunkiem, sławy tylko jedynie w zwycięztwie szukali. Los nieprzyjacielskich niewolników, ile możności starałem się osłodzić. J. Pani Ledebur, córka pułkow. de Szekeli, nie przypisze zapewne, że niesłusznie tę nieprzyjemną dla siebie odprawiła podróż, w tym razie nie mogłem jej dać pomocy ponieważ była zastawem dam naszych, którym pułkownik de Szekeli, ojciec jej, wraz z innymi wielkopolskimi obywatelami oraz duchownymi sromotnej śmierci dał uczuć wyobrażenie; w ten sposób meldując królowi swemu, iż gdyby nie miał względu na oficyalistów pruskich, w ręku Polaków znajdujących się, których by los podobny spotkać mógł, już bym ich z pół tuzina wywieszał.

Głoszono (co i gazeta twierdzić miała) jakoby dobra de Szekeli, po zrabowaniu na aukcyę przedane być miały. Cukier z bydgoskiej cukrowni na dobro kraju obracany i tym podobne nieprzyzwoitości. Wszystko to było oczywistym fałszem, bo chociaż ja na wszystko nie mogłem mieć oka, wysadzony na to pełnomocnik Wybicki, znany z charakteru i cywilności mąż, przyzwoite na to dawał baczenie. — 60.000 złotych polskich, nałożonej w Bydgoszczy kontrybucyi, prócz tego w różnych wypadkach 200.000 do kasy mojej wojennej wpłynąć mi miało. Zabrane magazyny w Kamionnej, Pieczyskach, Tokarach, Bydgoszczy i Nakle, to jest oczywistą zdobyczą, nie największą, mem zdaniem, szkodę przynoszącą królowi Jmci pruskiemu.

Żadnej atoli budowli, ni żadnej śluzy pięknego kanału na Brdzie i Noteci ani spalono, ani zniszczono, nad portret króla Jmci pruskiego, Fryderyka II., w swojej wielkości z ratusza bydgoskiego i instrumentu wybornego do rysunku, nic mi się więcej z Prus nie dostało w zdobyczy.

Wasale i oficyaliści prusey, jakiegokolwiek bądź stanu, znali zapewne, iż starałem się łagodnym być im nieprzyjacielem: czego kilkakrotnie różni w różnych zdarzeniach doznali. Prusey żołnierze chorzy z felczerami w pieniądze opatrzeni, w miastach znajdowali się; którym, by się jakowe nie trafiły przypadki, straż moja zostawiłem, co, przeczyć nie mogę, moim nawzajem czynione było.

CZĘŚĆ II.

Dokumenty.

Ordynans Najwyższego Naczelnika d. 9. 7-bris 1794 r.

Tadeusz Kościuszko, Najwyż. Naczelnik siły zbrojnej narodowej.

„Daję ordynans generałowi-majorowi Dąbrowskiemu, aby z powierzonem sobie wojskiem dążył do Wielkopolski, drogą i sposobem, które mu roztropność i talenta jego wskażą za najdogodniejszą starać się będzie jak najrychlej łączyć się z zebranymi tejże prowincyi korpusami; obejmie nad nimi najwyższą komendę, mieć będzie moc rozkazywania i dawania swych ordynansów

wszystkim generałom wojewódzkim i wszystkim innejkolwiek bądź rangi oficerom siły zbrojnej wielkopolskiej, do obracania komend swych tam, gdzie tego uzna potrzebę. Znosić się będzie z rządem cywilnym względem wprowadzenia i opatrzenia wojska narodowego w wszystkie potrzeby. Użycie wszystkich sił swoich do gnębienia nieprzyjaciela i wypędzenia go z krajów najechanych, kas i magazynów; słowem jak największego szkodzenia i znoszenia nieprzyjaciela starać się będzie. Utrzymywać jak największe komunikacye z korpusem głównym i jego dywizyami i jak najczęściej i najostrożniej raporta o obrotach swoich dawać będzie. Co wszystko gorliwości obywatelskiej i talentom Jego polecam z zapewnieniem największej narodowej wdzieczności.

Dan w obozie pod Mokotowem.

T. Kościuszko m. p."

Raport powinny gen. Dąbrowskiego, d. 11. 7-bris 1794 roku.

„Stanąłem wczorajszego dnia pod wsią Dębina zwaną, naprzeciwko Zakroczymia. Powracające patrole i szpiegi zapewniają, iż nieprzyjaciela aż do brzegu Bzury żadnego niema; z tamtej zaś strony rzeki od Sochaczewa aż do jej ujścia w Wisłę, wszędzie rozlokowane są komendy, które ten brzeg zasłaniają, dla uczynienia trudności jej przejścia, brony pozarzucali, co mój patrol dostrzegł. Pełnomocnik Wybicki zapewnił mi, iż gen. Bronikowski do Kazania maszeruje, zapewne dla dokazania tego, aby zasłonił lewy brzeg Wisły od Zakroczymia aż do Wyszogrodu, w zamiarze, aby nieprzyjaciel z tej strony przeprawiwszy się, tyłu mi nie brał. Zapewnił mię także pełnomocnik ten, że komenda II-ga zaraz do Błonia idzie. Zamiar jej inny być nie może, jak się posunąć ku Szymanowu i Pawłowicom, demonstrując nieprzyjacielowi, jakoby chciała Bzurę przejść pod Łowiczem lub Sochaczewem. W takim urządzeniu komendy spodziewam się przejść pomiędzy Sochaczewem a Wisłą Bzurę i ztamtąd ku Gostyninowi posunąć się: jak tylko gen. Bronikowski tu stanie i posterunki moje, które nad Wisłą trzymam, odbierze: wyszlę generała Rynkiewicza z wszystkimi strzelcami i brygadą moją, dwiema armatami przez las Kapinowski nad Bzurę, ażeby tam przeprawę zabezpieczył i ułatwił. Ja zaś z korpusem równo ze dniem ruszę."

Dat. jak wyżej.

Bilet T. Kościuszki do gen. Dąbrowskiego. d. 11. 7-bris 1794 r.

„Generale! Co Ci Wybicki, pełnomocnik, powiedział, wszystko prawda, jutro rano wysyłam na Błonie ku granicy pruskiej gen. Madalińskiego; oddaję Twojej roztropności, talentom, znajomości i patryotyzmowi, cały układ przechodu.

Ściskam Cię

T. Kościuszko.“

Raport powinny gen. Dąbrowskiego. d. 12. 7-bris 1794.

„Melduję Najwyższemu Naczelnikowi, żem dziś 12. stanał w Kromowie wieczorem nad samą Bzurą i jutro przez nią przeprawię się obronną reką i ku Gąbinowi posunę się, a zawsze w tej pewnej nadziei, iż Madaliński swoje operacye ku Sochaczewu i Łowiczu czynić bedzie, ponieważ między temi dwoma miejscami w Kozłowie, około 6.000 z 20 armatami, nieprzyjaciel obozować ma; żeby tedy Madaliński tam się pokazał, łatwo by mi było ten obóz atakować lub go z pozycyi ruszyć. A ponieważ gen. Bronikowski znacznym korpusem nieczynny będzie, upraszałbym, ażeby się ze mną łączył, tak, abym łatwiej i pewniej dokonał operacyi powierzonej mi w Wielkopolszcze. Proszę o jak najprędszą rezolucyę...“

Raport powinny gen. Dąbrowskiego z Kamionnej. d. 13. 7-bris 1794.

„Melduję Najwyższemu Naczelnikowi, iż dziś w III. kolumnach przeszedłem Bzurę w Kamionnej: atakowałem posterunek pruski i zabrałem w niewolę: 1 oficera, 2 podoficerów, 40 gemajnów. Pułkownik Sokolnicki dystyngował się przy tym ataku. W Witkowicach atakowała kolumna tamten posterunek i wpadłszy na bateryę pruską, wzięto w niewolę znowu 1 oficera i 1 podoficera, 1 dobosza, 30 gemajnów. Więcej sta w tych obudwóch akcyach zgineło. Wszystkich tych niewolników zdrowych, prócz rannych, odesłałem do komendy gen. Bronikowskiego. W ataku

dystyngowali się majorowie Szwejkowski od regim. 15, Obrębski od brygady Rzewuskiego. W Kamionnej znalazłem bardzo wielkie magazyny owsa, mąki, soli, inwentarza. Co można każę zabierać z magazynu, ale nie mogąc mieć fur do przesłania reszty do Warszawy, zostawiłem dozorowi gen. Bronikowskiego, który do mnie przyłączony będzie i czeka ordynansu. Ja pomaszeruję dalej, ale zewsząd na mnie siły skupiać się zechcą. Powstania w Kujawach i Łęczyckiem nie mają tak być liczne, jak mówiono, bo po części podobno rozproszone. Przecież nie myślę jak tylko dopełnić rozkazów Najwyższego Naczelnika. Nie patrzę na trudności, które w dalszym marszu przeglądam, tylko idę, gdzie mnie powinność prowadzi, w dopełnieniu jej ścisłem zakładając sobie całą mą chwałę i szczęście."

Dat. wyżej.

Tadeusz Kościuszko, Najwyższy Naczelnik siły zbrojnej narodowej.

„Generale! Winszuję Ci z serca pomyślności oręża polskiego pod Twojem wództwem. Zawszem się tego spodziewał po Twoich talentach, odwadze i waleczności wolnego żołnierza. Chciej oświadczyć wdzięczność moją Jmci Panom oficerom i żołnierzom, którzy się dystyngowali. Za najpierwszą okazyą prześlę im znak wdzięczności Narodu. Gen. Bronikowski niech idzie z Tobą dalej, odesławszy mi tylko kawaleryę, bez której obejść się możesz; z Twoim korpusem może się łączyć.

„Ściskam Cię serdecznie, mój Generale, i życzę, by zwycięztwo nie odstępowało nigdy polskich generałów.

Dnia 14. 7-bris 1794.

Tadeusz Kościuszko."

Tadeusz Kościuszko, Najwyższy Naczelnik etc. etc. — Ta sama data.

„Generał Bronikowski ma ordynans złączenia się z W. Panem; uwiadamiaj mnie Generale o wszystkich rozrządzeniach

twoich, które Ci obserwacye militarne i roztropność wskażą. Względem komunikacyi, zabezpieczenia transportów i obserwowania Bzury, daj swoją obserwacyę co do naszej strony, gdzieby komendę postawić, tak dla obserwacyi jako obserwowania dalszych transportów ku nam.

Dan w obozie pod Mokotowem.

T. Kościuszko."

Raport powinny gen. Dąbrowskiego d. 15. 7-bris 1794 r.

„Melduję Najwyższemu Naczelnikowi, iż dnia wczorajszego dalej nie maszerowałem, z przyczyny, iż się nieprzyjaciel na mojem lewem skrzydle pokazał, aż ku wieczorowi rozpędziłem tę dywizyę, ucierając się, 3 ubiwszy, jednego zdobyłem konia. Wysłałem komende do Pieczysk, gdzie był posterunek nieprzyjacielski i znaczny magazyn. Wykomenderowani po północy tam stanęli. Nieprzyjaciel będąc uwiadomionym o mnie, przygotował się: mocno i długo bronił się, nie straciłem jednak jak dwóch ludzi: nieprzyjaciel w nocy ucieczką ratował się. Zostawiwszy na placu 15 i 1 podofic. rannego. W czasie utarczki już się były składy zapaliły, a nie będąc w stanie uniesienia, ani użycia ich, wszystkie spalonemi zostały, największa szkoda kasy, która wynosić miała 60.000 zł. pol. i ta w ogniu spłonęła: oprócz co tylko wykomenderowani zdobycz co nieco pomiędzy siebie podzielili, a komenderujący oficer zdobył z ognia 3.864 zł. pol., które do kasy wojskowej oddał. Wczoraj wstrzymałem się, złączyłem się z Madalińskim, a nie mając jak tylko dobro publiczne w zamiarze, chciałem mu komendę oddać, ale on tej ofiary nie przyjął, lecz wspólnie urządzać będziemy. Dziś czekam na piechotę gen. Bronikowskiego, która jak nadejdzie, zaraz wymaszeruję do Gąbina, w nadziei mocnej, że ekspedycya nasza kończyć się będzie z satysfakcyą Naczelnika i dobrem kraju. O komunikacyę między mną a Najwyższym Naczelnikiem, aby utrzymaną być mogła, mocno proszę."

W Kamionnej, dat. jak wyżej.

Raport powinny gen. Dąbrowskiego, 16. 7-bris 1794. z obozu pod Kamionną.

„Już Najw. Naczelnik z raportu gen. Madalińskiego dowie się, dla czego korpusy nam powierzone nie mogły aż do Wielkopolski posunąć się, chociaż pewno wiemy, iż część wojska nieprzyjacielskiego idzie tam na Koło i Radziejów naszych atakować. Żeby nas był gen. Bronikowski nie zawiódł, tobyśmy mogli nieprzyjacielowi tyłu brać, przez co zapewne by on Koła atakować nie mógł. Operacya tedy nasza tak jest ułożona, że korpus cały jutro idzie do Gąbina, gen. Madaliński z kawalerya ku Sochaczewu i Łowiczowi, aby nieprzyjaciel rozumiał, że te obadwa miejsca od nas atakować będą, z Gąbina do Głaznowa, miejsca pocztowego, między Kutnem a Kłodawą leżącego, gdzie się gen. Madaliński z nami łączyć będzie: z Głaznowa do Koła, gdzie albo nieprzyjaciela atakować, albo się z naszymi łączyć będziemy. Od skutku tej wyprawy decydowany będzie dalszy nasz marsz i stanowisko. Zapewne w tym marszu całe nieprzyjacielskie siły od Łowicza aż do Sochaczewa, na lewej stronie Bzury stojące, a które najwięcej 6.000 wynoszą, ścigać nas będą, aby nas między siebie, korpusem gen. Schweryna i pułk. de Szekeli zamknąć. Byłoby moją myślą, ażeby N. Naczelnik także korpus ku Sochaczewu i Łowiczowi posłał, któryby utrzymywał w miejscu wojsko pruskie i tyłu brać nam nie dozwolił: bez czego albo odcięci od Warszawy, albo żadnej z nią komunikacyi nie utrzymamy; bo która aż do Kamionnej być ma, nie jest dość mocna, nigdy się utrzymać nie może. Jeżeli zaś komenda wysłana ku Sochaczewu i Łowiczowi dobrze mieć będzie rozstawione posterunki, natenczas można już do Koła komunikacyę utrzymać. Cały korpus oddaje się losowi i względom Najw. Naczelnika.“

Do gen. Bronikowskiego gen. Dąbrowski.

„Spóźnienie wyprawy piechoty zrobiło tę dyferencyę, że dzisiaj pod Gąbinem być nie mogę, gdziebym nieprzyjaciela, który naszych w Kujawach ściga, wstrzymać mógł. Mógłby był generał zamiast o 11 godzinie o 3-ciej piechotę wysłać, ile, że dość wcześnie tak ordynans N. Naczelnika, jako uwiadomienie odemnie odebrałeś. Byłaby ta piechota zamiast dziś o godzinie 2 z północy, wczoraj o godzinie 2 z południa nie tak znużona stanęła. Co do

planu czynności moich, uczyniłem raport N. Naczelnikowi. Zaś do utrzymania między nami kresów i posterunków, musiałby tu najsilniejszy w Kamionnej być i z największą ostrożnością. Ja jutro rano ztąd do Gąbina maszeruję.

Dan w obozie pod Kamionną, d. 16. 7-bris 1794."

Tadeusz Kościuszko, Najwyż. Naczelnik.

„Uwiadamiam Cię, mój Generale, że z pod Narwy ruszyli się Prusacy ku Wyszogrodowi, nie ze wszystkiem, ale w znacznej części. Strzeż się! a daj myśl, jak i w jaki sposób chcesz mieć komunikacyę.

Dan w obozie pod Mokotowem, 16. 7-bris 1794.

T. Kościuszko."

Tadeusz Kościuszko, Naczelnik.

„Mój Generale, mocno się cieszę z powodzeń Twoich: znając pilność, talenta i gorliwość Twoją, nie mogłem się spodziewać tylko pomyślności. W ekspedycyi Twojej, Generale, zechcesz postępować jak najśpieszniej, tak dla ratowania, jak dla wzmacniania powstających braci naszych; jako też nie dania czasu nieprzyjacielowi do wzmocnienia się. Do ścigania korpusów nieprzyjacielskich, rozumiałbym, iż w przypadku możesz przywieźć piechotę wózkami, a przy znacznej liczbie kawaleryi, jaką masz teraz, łatwo możesz nieprzyjaciela szkodzić i mordować. Dystyngującym się oficerom posyłam obrączki, to jest: Sokolnickiemu, pułkownikowi nr. 47, majorowi Szwejkowskiemu nr. 50, major. Obrębskiemu nr. 52. Względem fortragów nadeślę one, skoro podpułkownik tu przytomny, poda je. Oświadcz wdzięczność moją kapit. Poklękowskiemu za pracę i starania jego. Chciej mi myśl Twoją otworzyć, w jaki sposób życzysz sobie, by komunikacya ze mną była utrzymaną. Generał Poniński zabrał na Wiśle Prusakom 6 galarów, naładowanych owsem. Ściskam Cię serdecznie, mój Generale. Pierścionek uważam za największą dystynkcyę, a zatem, jeżeli

który z nich nie tak się dystyngował, aby wart był pierścionka, wolę przysłać zegarek lub tabakierę.

Dan w obozie pod Mokotowem, d. 16. 7-bris.

T. K."

Raport powinny gen. Dąbrowskiego, 18. 7-bris 1794.

„Odebrałem od N. Naczelnika o godz. 5 wieczorem uwiadomienie o zbliżaniu się nowej kolumny nieprzyjaciela ku Wyszogrodowi; już o tem wprzód uwiadomionym i przestrzeżonym zostałem, tak dalece, że ku Czerwińsku nowa kolumna ciągnie. Nie odmienia to jednak mojego planu, który na dniu dzisiejszym miałem honor N. Naczelnikowi przesłać. Jakoteż o godzinie 11 dziś przed północą ruszam do Koła, ratować Związek Wielkopolski, który jest atakowany. Nie mogę jak powtórzyć N. Naczelnikowi, iż dla utrzymania między mną a Warszawą komunikacyi i wsparcia mojej ekspedycyi, wypadałoby jeden korpus obserwacyjny od Kąpinosa aż do Kamionnej nad Bzurą rozciągnąć i ztamtąd się do Gąbina posunąć. Drugi od Błonia ku Sochaczewu i Łowiczowi, inaczej cała siła nieprzyjacielska na mnie spadnie i powstanie wielkopolskich obywateli zniszczyć może. Pozwoli jeszcze N. Naczelnik myśl moją otworzyć, iż gdy korpusy pruskie z ponad Narwi posuną się za mną, nasze, tam stojące, za nimi także postępować powinny, aby mi w tył nie wpadły."

Dat. jak wyżej.

Raport powinny gen. Dąbrowskiego, 18. 7-bris 1794.

„Melduję N. Naczelnikowi, iż lubo nieprzyjaciel naokół nas otacza, podług planu mego maszeruję; na dniu wczorajszym wysłana odemnie komenda ponad Wisłą opanowała magazyny nieprzyjacielskie w Tokarach, szczególniej soli, której nie mogąc wywieźć, pozwoliłem ludziom rozbierać, a mając nadzieję, że się przy tym kraju utrzymamy, spodziewam się, iż na pożytek publiczny przyjdzie. Kasy zabrałem, 9.000 zł. pol. te *salvo calculo* do kasy wojennej wziąłem. Nieprzyjaciel, zdaje się, że unika ze mną spotkania. Nie wiem, co dziś będzie. Jutro spodziewam się stanąć

na miejscu zamierzonem i złączyć się z dobrze myślącymi obywatelami. Generał Madaliński, który na lewem mem skrzydle maszeruje, szedł ponad Sochaczewem, na jego rekognoskowanie patrolu nawet nie wysłano. Dziś idzie ponad Łowiczem, nie wiem co wypadnie. Jutro mamy się łączyć i dalszych operacyj, stosownie do woli N. Naczelnika plan egzekwować. Tenże gen. Madaliński przejął pocztę, idącą z Łowicza, nie mogę powierzyć listów wielce interesujących, które chciałbym, aby były drukowane; przyłączam co najszczególniejszego. Pułkownik de Szekeli dobrzyńskie i kujawskie rozprószył powstanie, sam stoi w Inowrocławiu. Jest list do komendanta z Gdańska, gdzie dla obawiania się ducha rewolucyi, musiał obywatelom broń zabrać. Król pisze, że dziś z Rawy wyjeżdża i 26. będzie w Poczdamie. Dziś przejąłem sztafetę, w której król pisze i podaje plan fortyfikacyi i daje na to 12.000 t. Oficerowie, jako też i gemajni z największą ochotą znoszą trudy marszu, oczekując jak najprędszego spotkania się z nieprzyjacielem."

Dan 18. 7-bris 1794.

List pułk. de Szekeli do króla pruskiego. 16. 7-bris 1794 r.

„Z najgłębszem uszanowaniem składam pod nogi W. K. M. przyłączoną listę aresztowanych hersztów konfederackich; kazałem wystawić szubienicę i wszystkim całą śmierci trwogę wytrzymać, jutro posyłam ich do fortecy. Gdyby nie tyle oficyalistów w Wielkopolsce nałapanych w ich było ręku i na których by natychmiast prawa odwetu użyli, jużbym ich był z pół tuzina wywieszał. Poprzysięgam W. K. M. w największem uszanowaniu, że gdyby ojciec lub brat mój własny w tym znajdował się spisku, im bym nie przebaczył, ponieważ dopełnienie chwalebne obowiązków moich i zadośćuczynienie rozkazom W. K. M. za rzecz najszacowniejszą poczytuję. Jużem adjutantowi W. K. M. doniósł, dla czego ich tak długo pozorem traktatów zabawiałem, póki insurekcya w Dobrzyńskiem całkiem przytłumioną nie została. Uczyniłem zaś to dla tego, iż podzielony, do atakowania ich słaby byłem. Utrzymałem ich tym sposobem w nieczynności, a skutek okazał, że się to dla dobra W. K. M. stało, mianowicie, że wtedy żadnego garnizonu w Bydgoszczy nie było. Wyratowano więc tym sposobem

W. K. M. magazyny broni, kasy i wszystkie dykasterya. Przyczyna, dla której w pierwszym raporcie moim nic o tem nie doniosłem, ta była, żem się lękał, aby list mój przejęty, a zamysł odkryty nie został. Spodziewam się po łasce W. K. M., że niełaską swoją nie zechcesz mnie ukarać. W całym ciągu 40-letniej służby mojej postępowałem z największą wiernością i gorliwością i do ostatniego tchu postępowania mego nie odmienię.

Donieść jeszcze z największą uniżonością W. K. M. winienem, żem do dykasteryów napisał, posyłając im listę grzewgentów dobrzyńskich, aby też przez sekwestracye intrat, kasy W. K. M. zapomódz mogły. Zostaję do zgonu z najgłębszem uszanowaniem W. K. M. najniższy poddany.

Z Inowrocławia.

Lista aresztowanych od dnia 13-go do 16-go września Kujawiaków:

1. Stanisław hr. Dąbski,
2. Kownacki rotmistrz kaw. narod.,
3. Potocki rotmistrz,
4. Bogatko kasztelan,
5. Topliński porucznik,
6. Karczewski towarzysz,
7. Osiński kanonik,
8. Wochelski kanonik,
9. Ostrowski,
10. Złotnicki,
11. Żynda,
12. Piotr Osiński proboszcz,
13. Lasocka kasztelanowa,
14. Mikorska,
15. Mikorska hrabina.

Spodziewam się jeszcze dziś kilku panów dostać.

de Szekeli.“

List króla pruskiego do pułkownika de Szekeli, z Piotrkowa d. 18. 7-bris 1794.

„Mój kochany Pułkowniku de Szekeli! Odebrałem Wasz raport 14. t. m. i postanowiłem nastepującą nań Wam dać odpowiedź. Co się tyczy sufragana i jego 5 wspólników, trzeba ich wszystkich do Piotrkowa transportować i rządowi do inkwizycyi i dekretu podać. Donieść też o tem komendantowi toruńskiemu i wezmijcie przed się potrzebne środki. Dobrzeście uczynili, odsyłając wszelką broń i piki do Grudziądza, powinniście dalej również postepować, wszystkich rozbrajać, bronić się i zabezpieczać. Rewersa wszystkich przez Was mianowanych miast i cyrkułów dobre są wprawdzie, lecz doświadczenie nauczyło, że się na takie zapewnienia wcale opuszczać nie można, dla tego powinniście zawsze przyzwoitą zachować ostrożność. Jeżeli przez trwogę śmierci, którąście aresztowane nabawili kobiety, tego dokażecie, że Wielkopolska insurekcya broń swoją w Wasze ręce złoży, bardzo mi to miło będzie. Wszelako wdawajcie się tak mało, jak tylko być może w obietnice i układy, a jak tylko skutek obiecywaniu Waszemu nie odpowie, zaraz powinniście bez zwłoki instrukcyę Waszą dopełnić. Co się tyczy posiłku z kawaleryi, którego żądacie, uznaję: że tego ztąd detaszerować nie możemy. Dla wzmocnienia więc Was, powinniście sobie komunikacyę z Poznaniem otworzyć, w którym przypadku pułkownik Biethart wszelką Wam da pomoc. Wszystkie Wasze raporta doszły regularnie Waszego przywiązanego króla.

Fr. Wilhelm.“

Raport powinny gen. Dąbrowskiego, 19. 7-bris 1794, z pod Kłodawy.

„Melduję N. Naczelnikowi, że Bzurę, której się tyle lękaliśmy, przeszedłszy, ufam, że jutro równie szczęśliwie przejdę Wartę pod Kołem, gdzie już mam komendę, która się złączyła z Mniewskim, gen. kujawskim. Dziś się złączyłem z gen. Madalińskim, który wczoraj w Kutnie Prusaków pobił. Legło na placu 11, w niewolę dostało się 6, reszta ucięczką się ratowała. Patrol mój zniósł patrol pruski, 1 podchorążego i 4 oficyalistów złapał. Ordynans dałem Mniewskiemu i innym gen. wielkopolskim, aby do mnie

dla operacyi ułożenia przybywali do Koła, gdzie ich komendy niedaleko stoją: prócz Skorzewskiego i Niemojewskiego, którzy pod Kaliszem stoją, a na nich Schweryn idzie. Plan z gen. Madalińskim ułożyliśmy: Schweryna ze wszystkich stron atakować; z tamtemi się łączyć. Gen. Lipski ma być aż ku Bydgoszczy. Mniewski wyparty został przed kilku dniami z Konina, a gdyby o nas w Kole dziś jeszcze zapewnieni nie zostali byli, byłby się zupełnie związek rozszedł. — Te są skutki nieszczęśliwe spóźnionego marszu piechoty do mnie z kom. gen. Bronikowskiego. Przypominam N. Naczelnikowi, że mogę mieć komunikacyę z podpułk. Podhorodeńskim: z troskliwością czekam wiadomości od Najw. Naczelnika, czy jaki korpus wykomenderowany został ku Sochaczewu i Łowiczowi, gdzie równie jak i w Łęczycy małe są korpusy nieprzyjaciół."

Tadeusz Kościuszko Naczelnik... 21. 7-bris 1794.

„List Twój, kochany Generale, z obozu pod Kłodawą i pomyślności, o których mi donosisz, osładzają nam smutek, którym porażka dywizyi Sierakowskiego ogarnęła serca nasze. We wszystkich Twoich obrotach dalszych spuszczam się zupełnie na Ciebie, bo dowiodłeś tylekroć męztwem i talentami Twymi, że losy dobra publicznego powierzyć Ci można. Staraj się zachęcać do męztwa i utwierdzać w statku obywateli wielkopolskich: wojsko zaś nieprzyjacielskie nie przestawaj parzyć i mordować, kawaleryą naszą wypędzaj jak możesz nieprzyjaciela z przywłaszczonej ziemi. W jednym przypadku tylko, gdybyś postrzegł, że Prusacy silnie ku Warszawie awansują, ciągnąć będziesz za nimi, zachowując komunikacyę z korpusem moim. Względem żony i syna Twego bądź najspokojniejszym, napisz do niej, by we wszystkich potrzebach udawała się do mnie. Ja będę jej bankierem, a Twoim dozgonnym przyjacielem. — Co do planu Twego atakowania Szweryna, mocno przychylam się, gdyż to wznowi większy zapał, a pewien jestem, że pobijesz... Madalinskiemu się kłaniaj, o co prosi, nie zaniedbam.

Sciskam Was obudwoch.

T. Kościuszko."

Raport gen. Rynkiewicza. 26. 7-bris 1794, z Koła.

„Stanąłem i gen. Mniewski z swojem powstaniem o pół do 12-tej. W tym momencie dowiadujemy się, że Szweryn z korpusem swoim ciągnie od Konina na Brudzew do Koła i tylko ztąd małą milkę znajduje się. Uczynię, co będę mógł dla utrzymania tego tak ważnego miejsca. Przyspieszaj.

G. M."

Raport powinny gen. Dąbrowskiego. 28. 7-bris 1894. z pod Gniezna.

„Melduję Najw. Naczelnikowi, iż wczoraj tu przymaszerowałem, w Słupcy złączyłem się z wojskiem województw poznańskiego, kaliskiego. gnieźnieńskiego. łęczyckiego i kujawskiego: siły ich determinować nie można. Wielu jest obywateli, którzy do domów wrócą.

Względem organizacyi ich z wojskiem liniowem czynić będę staranie moje, względem żywności i furażu, ile w tym pierwszym nieporządku. znajduję trudność. Nieprzyjaciel po przejściu mojem Warty, zaczął brać inną dyrekcyę i komend wojewódzkich nie ściga. Schweryn zdaje się zmierzać ku Poznaniowi. Szekeli stoi jeszcze w Inowrocławiu i zapewne za moim marszem do Torunia wróci się. Czynić moje wszystkie starania będę, abym N. Naczelnika dopełnił rozkazu. Wysłany z ekspedycyą obywatel Miaskowski, znany publiczności. więcej opowie Najwyż. Naczelnikowi.

Dan jak wyżej.

Dąbrowski."

Ustne zalecenie obywatelowi Miaskowskiemu

„Aby mi więcej nadesłano piechoty, kilka armat 12-funtowych i kilka haubic: także, aby korpus nasz pod Gąbinem stał i nie pozwalał nieprzyjacielowi nad Bzurą i Wartą się rozciągać. Niemam papierowych pieniędzy, aby mi nadesłane były."

Raport powinny gen. Dąbrowskiego. 29. 7-bris 1794. w Łabiszynie.

„Melduję N., Naczelnikowi, iż z Gniezna tak starałem się marsz mojej dywizyi urządzić, aby nieprzyjaciel zamiaru mego zgadnąć nie mógł. Wysłałem alarmować Poznań: to tak dobrze uskutecznił Bielamowski, porucznik, w 200 koni brygady mojej, iż pod samymi był miasta murami. Nieprzyjaciel ukrył się w mieście i okopach, a nawet komendy przeciwko niemu nie wysłał: w przekonaniu zapewne, iż była to pierwsza straż mojego korpusu. Druga komenda wyszła, jakobym maszerował atakować Inowrocław, a tym czasem cel mój był przejść szczęśliwie Noteć pod Łabiszynem, jakoż ja dnia dzisiejszego przeszedłem i tak się postawiłem, aby Szekeli nie wiedział, czy jego, czy Bydgoszcz, czy Toruń chcę atakować. Gen. Madaliński, który z prawego skrzydła prędzej doszedł do Łabiszyna, posterunek nieprzyjacielski, który rozebrał w części most jeden i na cmentarz reformatów rejterował się, atakował. Posłał, aby się poddał, gdy propozycye odrzucił, strzelcy i niektórzy z piechoty wdarłszy się, dwóch na placu położyli, 18 w niewolę wzięli, a reszta wcześnie uciekła. Z naszej strony ranny został Leszczyński, pułkownik powstania kaliskiego i 1 towarzysz. Trzecia kolumna szła pod komendą gen. Lipskiego na Barcin. Posterunek tam będący zniósł, 1 oficera i 60 gemajnów zabrał, resztę rozprószył. Mam teraz w niewoli oficerów 6, gemajnów 83 i oficyalistów 10. Przenocowawszy w Łabiszynie, miałem układ wpaść na Bydgoszcz, a Madalińskiego wysłać dla obserwacyi Szekelego, ale Szekeli, o którym miałem raport, iż się osobiście znajdował w Fordonie, nagłym marszem ruszył o godzinie 1-szej z południa z Inowrocławia i o godzinie 12 w nocy obóz mój za miastem rozłożony zaczął atakować. Atak rozpoczął od armat, tak, iż kule sięgały miasta. Szekeli nie zastał tej pozycyi, w której spodziewał się nas w mieście rozlokowanych zastać. Marsz swój kierował na górę, prosto na moje lewe skrzydło, ale mnie tam zastał z komendą regimentu 13 i z częścią brygady Rzewuskiego i mojej. Nieprzyjaciel z taką natarczywością awansował na górę, iż o 30 kroków przyszło do ręcznej broni i bagnetów. Brygada moja z taką odwagą wpadła na piechotę, iż proporce w trupach zostawiła, zrejterowała piechota. Komenda regimentu 13 najmężniej stanęła i blisko godzinę trwający ogień plutonowy wytrzymała pod komendą pułkownika

Mchowskiego, który się wraz z kapitanem Grzegorzewskim dystyngował, tych względom N. Naczelnika polecam, jako też obywatela Dziewanowskiego z powstania kujawskiego, pod ten czas przy mnie znajdującego się, Dąbrowskiego, porucznika brygady mojej, którzy obadwa mnie od niewoli ratowali, ponieważ o mało nie wpadłem w ręce kawaleryi nieprzyjacielskiej. Kazałem potem bić z armat, poczem nieprzyjaciel zaczął się rejterować, ale noc ciemna ucieczkę zakryła, a na jego ściganie exponować żołnierza nie mogłem. Skoro dnieć zaczęło, wysłałem za nim komendę, a Szekeli wszedł do Bydgoszczy. Zostawił nieprzyjaciel na placu bitwy 23 zabitych, bardzo wielu rannych, których nawet po drodze w czasie ucieczki znajdowano. Zapewniali powracający, iż 12 wozów wieziono ciężko rannych, 1 zabitego oficera i ciężko rannego pułkownika Heinricha, pod Szekelim konia ubito. Z różnych stron dowiedziałem się, iż wielu żołnierzy po okolicy rozproszyło się. Dezercya znaczna była. Z mojej strony 6 zabitych — z regimentu 13. Największa strata Jarząbkowskiego, majora, który z dystynkcyą pełniąc powinność, ranny dziś umarł. Z mojej brygady 1 zabity i 9 rannych, wiele koni bagnetami pokłutych. Pod majorem Zabłockim, moim adjutantem, konia ubito. Kule rzęsiste armatnie 1 tylko człeka pod miastem raniły. Linia tak była uszykowaną, iż jej wcale nie naruszono. Marsz Szekelego do Bydgoszczy, wstrzymał tam mój marsz dnia wczorajszego. Nie chciałbym w takiej odległości eksponować żołnierza i amunicyę, być w potrzebie wypierania nieprzyjaciela z okopów i dobywania miasta. Tym końcem wysłałem na obserwacyę gen. Rymkiewicza w 800 koni, od którego, gdy zapewniony zostaję, że góry opanował, w tym momencie tam ruszam, w nadziei zdobycia miasta.“

Dan jak wyżej.

Rozkaz gen. Dąbrowskiego, d. 30. 7-bris 1794. w Łabiszynie.

„Z brygady Madalińskiego 200 koni pod komenda majora Urbanowskiego, 200 koni z brygady Rzewuskiego, pod komendą majora Obrębskiego, pułk cały Garczyńskiego. Ta cała jazda zgromadzi się dziś o godz. 5 z rana pod tę górę, gdzie nocy dzisiejszej był atak i czekać tam będą na rozkaz gen. Rymkiewicza. Niech idzie natychmiast 50 koni moich do Wołkowic i patroluje

gęsto do Żnina, Rynarzewa, Strzelna. Także 50 koni powstania kaliskiego do Kaczkowa, Gniewkowa, ztąd niech patrolują do Podgórza i Inowrocławia. 50 koni powstania poznańskiego maszeruje do Rynarzewa i opatroluje do Nakła, Żnina i Wołkowic. Komenda pułkownika Sokołowskiego maszeruje do Szolca, zostawi posterunek w Szabruchu i Nowej Wsi, a ztąd wysyła patrol do Podgórza i Gniewkowa. Wszystkie te komendy zgromadzą się pod klasztorem, gdzie odemnie dalszą instrukcyę dostaną.“

Raport gen.-maj. Rymkiewicza, 1. 8-bra 1794.

„Wymaszerowawszy po 5-ej z rana z Łabiszyna, w marszu żadnych nie doznałem przeszkód, z Stryczek wysłałem 50 koni do Stolnic: sam pomaszerowałem prostym traktem ku Bydgoszczy, o pół mili od miasta już mnie huzary atakowali; posuwałem się dalej, rozproszywszy ich, stanąłem pod samem miastem Bydgoszczą. Cała strona od miasta jest wolna. Postawiłem na górach widety, a sam lokowałem się pod borem, tak, że każdy wnosić sobie musi, iż jest piechota przy mnie: a nie tylko widzieć miasto, ale i rozmawiać można. Most zrzucony. Bramy zamknięte, miasto opasane murem, ale niezbyt wysokim i starym. Z domów, do których przypada mur, można wniść do miasta. Szekeli stoi na tamtej stronie wody za miastem i to nie blizko, w lesie o parę tysięcy kroków. Niemcy wybiegali z miasta do mnie, mówią, że w mieście jest piechoty 3 batalіony. Słyszałem od niektórych, że wojsko spodziewa się Szweryna do Torunia na sukurs. W Barłodzicy jest prom, a drugi w Syrsku, pierwszy kazałem wziąć na naszą stronę i pilnować go. Postawiwszy na górach armaty, mam w ręku miasto, które zapewne nie dopuści siebie zrujnować i spodziewam się, że przymusi Szekelego i garnizon do cofnięcia się. Armat mają mieć 4 w mieście, tyleż w obozie. Gdyby było chociaż połowę przyszło naszego korpusu pod Bydgoszcz, już by był zapewne w naszych rękach, bo wcale zastaliśmy ich w niegotowości. Jeżeli gen. Dąbrowski trwa w innych przedsięwzięciach, marsz swój obrócić, muszę jutro ztąd ruszyć, gdyż bez furażu i żywności nie wytrzymałbym. Magazyny dwa w Bydgoszczy znajdują się. Czekam najprędszej rezolucyi i dalszych generała rozkazów.

Rymkiewicz.“

Rozkaz gen. Dąbrowskiego, 1. 8-bra 1794 r. o 8-ej godz. wiecz.

„Po przeczytaniu tego rozkazu, korpus cały rusza prócz 1-go batalionu regimentu 1-go, który w mieście stoi pod komendą majora Fiszera, 2 armat 3-funtow. strzelców poznańskich, którzy są w klasztorze, zostaną, 50 koni brygady Madalińskiego 50 Rzewuskiego, 50 Dąbrowskiego, 50 powstania poznańskiego. 50 gnieźnieńskiego pod komendą majora Obrębskiego. Tu się zostanie cały bagaż, lazaret, aresztanci i komisaryat. Wszystko pod komendą dystyngującego się podpułkownika Mchowskiego. regimentu 13. Każdy korpus zostawi kilku ludzi przy swoich bagażach do pilnowania onych. Wszystkie siekiery i łopaty, co się ich tylko w całym korpusie znajdzie, mają być kosynierom rozdane i z sobą wzięte. Te zaś, które się u strzelców znajdują, bryczką dobrymi końmi przed awangardą mają być prowadzone, która formuje się w następującym porządku:

Awantgarda: kompania strzelców Sokołowskiego. 2 armat 3-funt., brygada Madalińskiego, 2 armat 6-funt.. 1 batalion regimentu 13. — Tu pod komendą gen. Niemojewskiego.

Korpus: brygada Rzewuskiego, komenda brygady Dąbrowskiego, 2 armat 6-funt., batalion 2-gi regim. 4-go, 2 armat 3-funt., 1 batalion regim. 1-go z komend. powstania: poznańskiego, kaliskiego, gnieźnieńskiego i kujawskiego. Komenderuje kawaleryą lewego skrzydła gen. Lipski.

Ariergarda: 2 armaty 3-funt.. kompania strzelców Sokolnickiego pod komendą tegoż pułkownika.

Piechotą komenderuje gen. Mniewski. Te korpusy zgromadzą się, gdzie był atak dnia onegdajszego pod tą górą. Każdy korpus, jeden obok drugiego, stanie w kolumnie, drugą na lewej ręce wolną zostawiwszy, czekać będą dalszego ordynansu mojego.“

Ustne zlecenie przez majora Molskiego, kuryera, wysłanego do Warszawy d. 3. 8-bris 1794.

„Korpus do Gostynina jest bardzo potrzebny, aby komunikacyę między mną a Warszawą utrzymał. Do transportowania rzeczy i rekwizytów wojennych, które kilkanaście milionów wartości wynoszą, jako i do transportowania więcej 400 niewolników.

Gdyby ten korpus stał w Gostyninie, łatwoby mi było posunąć się dalej i tu przez Nieszawę się zabrać, rekrutować i mundurować, bez tego zaś musiałbym ku Warszawie się cofać, bo gdyby Prusacy między mną a Warszawą się postawili, to żywności by mi zabrakło i przez cofanie się ryzykowałbym (będąc z 3 stron opasanym) awantaże w czasie kampanii zdobyte.“

W. M. Kozłowski.

(Ciąg dalszy nastąpi).

ANDRZEJ RADWAN ZEBRZYDOWSKI
BISKUP KRAKOWSKI
(† 1560).

MONOGRAFIA HISTORYCZNA.

CZĘŚĆ V.

(Ciąg dalszy).

„Ale iż jeszcze nie wiemy, jakoweby to odłożenie być miało, o czym i na jaki czas, przetochmy też o nim nie między sobą nie postanowili, aż nam będzie ten modus odłożenia od W. K. Mci podan“. Były to pierwsze słowa wypowiedziane do biskupów w duchu pojednawczym i pokojowym. Mogli sobie pogratulować ci ostatni sukcesu dni 24. i 25. stycznia. Posłowie zaniechać chcieli walki, zgodzili się na rozejm, żądali tylko bliższego określenia jego warunków. Jednakże jak walka sama była główną przeszkodą, o którą się rozbijały prace senatu i izby, mające za przedmiot egzekucyę praw, tak rozejm ów przybywający za późno, zamiast ułatwić te prace, miał je — pogrzebać. Ale Siennicki, jakby przeczuwał, że tak się niestety stać miało, z całym naciskiem zaznaczył w ostatnim ustępie swej mowy, że posłowie nie chcą nawet słyszeć o takim rezultacie sejmu. Byłoby to karą nieba, dowodem „niełaski miłego Pana Boga ku nam za grzechy nasze“, gdyby na tym sejmie egzekucya nie miała dojść do skutku, gdyby — „tak potrzebne zaczęcie rozchwiać dopuścił“. Król często

opowiadał swą gotowość „to wszystko wypełnić“. często na to obietnice dawał. sejm ten dla egzekucyi złożyć raczył, w propozycyi sejmowej wyraźnie oświadczył — „że nie chce, aby ta wina niedościa exekucyi (na nim) zostawała“. panowie też chcą „radą swą i każdym obyczajem“ przyczynić się do tego — „aby ta egzekucya doszła“. Wprawdzie król zaczyna wątpić, czy egzekucya dojdzie do skutku, bo narzeka na posłów, że za mało pilnie „około przywilejów namawiają“ i straszy ich złem powietrzem. rozcieczą i odwilżą, które nie dozwolą dłużej sejmować, jednak oni nie zrażając się takimi przypadkami — „które z dopuszczenia boskiego bywają“. proszą go — „aby chwalebne zaczęcie swe kończyć raczył“. Jeśliby zaś broń Boże „sejm ten się rozjechać musiał“, nie będzie to winą posłów, gdyż oni od samego początku twierdzili — „że onym sposobem czytania statutów trudno się miało co odprawowac“, i napominali panów i prosili króla — „aby iny sposób, o którym ich m. jawną zminkę czynili, iż niektórzy ich m. gotowy mieli (!). przedsięwziąć raczyli, a nie ono daremne czytanie statutów. którym trudnoby się egzekucya kończyć miała“. Można też było dyskutować nad przywilejami tak jak chcieli posłowie, to jest spólnie — „boby się to za jedną deliberacyą spólną odprawować mogło. co teraz jedni drugim odsyłając za dwiema być musi. a to czasu nie mało bierze“. Nie można więc posłów winić, że tracą czas. gotowi są przyjąć każdej chwili inny sposób, byle predszy. Po Siennickim mówił Rey o annatach czyli sakrzech biskupich, a po nim zabrał głos kanclerz.[1])

Przemawiał kanclerz dwa razy. Naprzód odczytywał *„respons“* senatu na podanie poselskie około przywileju koszyckiego i czerwieńskiego. W responsie tym przy trzecim artykule pierwszego przywileju *„absolvimus ab omnibus angariis“* i przy szesnastym „o wolnościach“, jak nie mniej przy szóstym artykule przywileju drugiego „o jednostajnym sadzeniu“ znajdowała się odpowiedź na skargi i protesty posłów wniesione przeciw duchowieństwu, jego nadużyciom, prawom i przywilejom. Czytał tedy kanclerz: „Iż rozumiecie w. m. stan swój być uciśniony jurysdykcyą ich m. panów duchownych i wieleście angaryi napisali, tedy jegomość ksiądz arcybiskup gnieźnieński z biskupy dali się już słyszeć, że to wszystko chcą przypuścić na rozeznanie. ale iż nowo teraz jegomość stąpił na arcybiskupstwo, nie jest świadom przywilejów stanu duchownego (??). ani się zrozumiał z inymi biskupy i du-

---

[1]) Dz. s. 252—256.

chowieństwem, gdyż tu nie masz jeno ich m. trzej biskupi i przeto odkładają to sobie na sejm blisko przyszły (!), aby się już tam wszystkie różnice dokonały, tego jeno ich m. chcą, aby się do tego czasu żadne inowacye nie działy. A gdy się to wszystko uznanie odłożyć ma, nie potrzeba teraz na nie odpowiedać"... Z ustępu owego dowiedzieli się posłowie, że ono rozeznanie różnic dzielących stan duchowny i świecki miało nastąpić za zgodą biskupów na sejmie, że zgodę na to ofiarowali biskupi tylko pod tym warunkiem, jeśli szlachta zachowa tymczasem w rzeczach religijnych pewne *status quo*. Przy artykule o wolnościach otrzymali posłowie powtórne zapewnienie, że te krzywdy, jakie się dzieją szlachcie „od starostw jako i od panów duchownych", będą rozpatrzone później — „gdy się ine sprawy z nimi odprawować będą". Te inne sprawy były to apelacye rzymskie i prawa kościelne, które stały w sprzeczności z pospolitem prawem ziemskiem. Poruszył je kanclerz przy artykule o jednostajnem sądzeniu. Usłyszeli tedy posłowie, że chociaż krol z senatem podał już im projekt nowych sądów apelacyjnych, o którym niestety oni jeszcze nie wydali swojej opinii, ale o sądach duchownych, wobec odłożenia innych spraw kościelnych, nic teraz nie może stanowić. „Iż tak rozumiecie w. m." — czytał kanclerz — „żeby prawo duchowne być nie miało jeno ziemskie, to się też odkłada do inych spraw, które będą z pany duchownymi". Skończywszy czytanie responsu, oświadczył dodatkowo, że na inne rzeczy, które wnieśli posłowie, da im król odpowiedź po naradzie z panami w poniedziałek.[1]) Zdawało się, że już dnia tego nie miała się pojawić ze strony rządu żadna inna rezolucya na poruszone przez posłów sprawy. Aliści zostali zaskoczeni nową a niespodziewaną uchwałą senatu, która miała tego samego dnia zapaść po dyskusyi nad mową Siennickiego. Oto oświadczył im kanclerz: „Gdy już królowi J. Mci pozwalacie, a na J. K. M. to wkładacie, aby odłożenie sejmu tego obmyśliwał, tedy król J. M. za słusznemi przyczynami, która pirwsza jest podejrzenie powietrza, o którym jest pewna wiadomość i od doktorów i od inych ludzi, że jest znaczna contagio, która za lada odmiecią szerzyć się musi: a to druga przyczyna odłożenie panów duchownych, iż się wszytkie sprawy z nimi odkładają, za któremi też ine wszytko iść musi, gdyż to jest niemała zawada do inych wszech spraw, dla których uspokojenia ich m. panowie duchowni powolnie się słyszeć dali

---

[1]) Dz. s. 256—260.

i na rozsadek przypuścili — z pany namawiać będzie, jakoby się wszytkie sprawy bezpiecznie odłożyć mogły, a w. m. cobyście rozumieli poprawić potrzeba recesu przeszłego sejmu, tedy J. K. M. tego dozwala". Co się tyczy „annat księży biskupów", o których posłowie wspomnieli, chętnie król otworzy nad niemi dyskusyę, ale... nie teraz, bo to „jest sprawa z pany duchownymi", a więc i ją „jako i ine rzeczy odłożyć się musi na przyszły sejm". Zresztą annatami nie pokryje się kosztów obrony, na którą radziby je obrócić posłowie... Potrąciwszy o tą drażliwą kwestyę, objaśniał ich kanclerz, ża na nią król żadnych nie ma funduszów, że nawet zalega z żołdem 19.000 złotych, z podatku zeszłorocznego nie tylko mu nic nie zostało, ale nawet nie ma czem zapłacić, co winien służebnym. W zeznaniu tem kryła się prośba, by o tej obronie pomyśleli posłowie. [1])

Nad obydwiema rezolucyami senatu dyskutowali posłowie w swem kole dopiero nazajutrz w sobotę. Jak z jednej strony zezwalali na odłożenie spraw z panami duchownymi, tak z drugiej stanowczo protestowali przeciw odłożeniu całego sejmu. Te opinie koła oznajmił królowi i senatowi w poniedziałek poseł Tomicki. Na nią otrzymał odpowiedź, że sejm odłożony być musi z powodu złego powietrza i odłożenia spraw z duchownymi, że nawet król układa już z panami reces sejmowy. Przeciw temu posłowie ci i owi jeszcze raz protestowali, prosząc króla, aby przynajmniej „z stanu świeckiego egzekucyę czynić raczył" — ale bezskutecznie. [2]) Nazajutrz powtórzyły się spory, które dzięki interwencyi i naporowi panów skończyły się zwycięztwem króla. Złamano opór posłów oświadczeniem, że sejm następny, który najdogodniej będzie zwołać na św. Michał w Krakowie, będzie tylko dalszym ciągiem obecnego, nie będą go też poprzedzały sejmiki powiatowe; że jeśli już zezwolili na odroczenie egzekucyi z duchownymi, muszą konsekwentnie zgodzić się na odroczenie egzekucyi z panami, gdyż według recesu warszawskiego „egzekucya od deski do deski dziać się ma", a właśnie byłoby to „ubliżeniem jednego stanu", stanu świeckiego, wywołałoby nowe „waśnie", bo sami panowie nie dopuszczą", — „aby się tylko z nimi miała dziać egzekucya". Pierwsi posłowie krakowskiego i poznańskiego województwa „jęli zezwalać na odłożenie sejmu", obawiając się, aby nie doszło do

---

[1]) Dz. s. 260—261.
[2]) Dz. s. 261—262.

zerwania sejmu — „o któreby oni potem winowani być mogli“, drudzy posłowie w milczeniu poszli za ich zdaniem, poczem wybrali wszyscy z łona swego czterech, p. Stadnickiego, p. Ossolińskiego, p. Strzemińskiego i p. Kietlińskiego, którym poruczyli ułożenie recesu sejmowego. Delegaci przedłożyli reces ten do oceny koła już nazajutrz. 1. lutego. Spierano się tylko o miejsce odłożenia sejmowego. Małopolanie chcieli odłożyć sejm do Krakowa a Wielkopolacy do Piotrkowa, poczem zgoda zapadła na Kraków. Chciano też zaraz iść z recesem do króla, ale na życzenie jego wstrzymano się do dnia jutrzejszego, w którym, jako w dniu święta gromnicznego, miano jawić się u króla dopiero po nabożeństwie. [1])

W dzień ten, to jest we czwartek 2. lutego, marszałek izby poselskiej M. Siennicki, wręczając królowi w jej imieniu reces sejmowy, wygłosił mowę, w której poruszył ponownie kwestyę elekcyi króla, żądając przyjęcia wyżej wspomnianych dwóch postulatów poselskich, interpelował króla, dlaczego nie ma na sejmie stanów księstwa pruskiego, oświecimskiego i zatorskiego — i jeszcze raz dotknął biskupów i ich stosunku do Rzymu. [2]) Okazyę do tego podała mu kwestya annat i kwestya kontrybucyi kościelnej, uchwalonej na sejmie warszawskim, obydwie stojące w związku z kwestyą obrony, o której posłowie, jak mówił, „radzić i stanowić nie mogą przed zamknieniem ręki z recesu warszawskiego“, ile że tej obronie „i to pomódz może, co jeno zostało z podatku przeszłego“, tudzież kwestya konfirmacyi Uchańskiego na biskupstwie kujawskiem. O annatach rzekł: „Była też onegdajsza nasza prośba ku W. K. M., abyś W. K. M. już więcej wedle starych statutów koronnych annat ich m. p. biskupów z Korony wysyłać nie dopuścił, te nam na to odpowiedz od W. K. Mci dano, iż i ten akt około annat do skończenia tej sprawy, którą z ich m. pany duchownymi na przyszłym przełożonym sejmie mieć będziemy, odkładać raczysz. Ale iż my wiemy, że statut jest już na to uczyniony, który jawnie obmawia, gdzie się te annaty obracać miały, a tak prosimy, abyś W. K. M. dosrzeć tego raczył, aby już wysyłane nie były, a owszem, aby już obrócone były na obronę, bo się to nie rychło trafi, aby razem tak wielkie skarby wysyłane być z Korony miały“. O kontrybucyi rzekł: „Też obietnice mieliśmy na warszawskim sejmie, że ich m. panowie duchowni obiecali byli dać kontrybucyę na obronę Rzptej, gdyżeśmy także też

---

[1]) Dz. s. 263—264.
[2]) Dz. s. 265—268.

my uczynili (to) byli; a tak tego nie wiemy, jeśli dana była, abowiem widziemy, że na obronę pospolitą ich nie obrócono (!!). A tak przed W. K. Mcią ich m. pytamy, jeśli ich mości to, co byli obiecali, złożyli, i prosim ich m., aby tę kontrybucyę na tę obronę dali, której teraz Rzpta potrzebuje" (!!). Znaną zaś sprawę Uchańskiego, która od półtora roku poruszała do głębi całą opinię publiczną w Polsce, nawiązał zręcznie do kwestyonowanej przez posłów przysięgi, składanej przez biskupów papieżowi. Rzekł tedy: „A iż tego u W. K. Mci prosimy, aby księża biskupi renuncyować raczyli tym przysięgom papiezkim (nie składać ich!), które okazowaliśmy być tak szkodliwe bardzo Rzptej, tedy widziemy teraz, że jeno dla tego samego ksiądz biskup kujawski spokojnego dzierżenia w daninie od W. K. Mci jeszcze nie ma — tedy panowie posłowie pokornie proszą, aby już W. K. M. autoritate sua to uczynić raczył, aby ksiądz biskup kujawski stateczny pokój a dostateczną administracyę swego urzędu miał. A to wszytko, coś W. K. M. z radą i z przyzwoleniem ich m. panów rad uczynić jemu uczynił, i listy, któreś W. K. M. podawać raczył na biskupstwo kujawskie, to wszystko abyś W. K. M. *vigore constitucionis conventus* konfirmować i aprobować raczył, na wszytkie czasy w mocy to zostawując, także i inym na potym biskupom". W słowach tych przedstawił reprezentant izby poselskiej i szlachty daleko idący postulat zupełnego zerwania z Rzymem, do któregoby przyjść musiało, gdyby król zagarnął całą inwestyturę kościelne na rzecz Korony. Jeśliby został wypełniony ten postulat, odpadłaby sama przez się składana przez biskupów przysięga papiezka, odpadłyby annaty i apelacye rzymskie, ustąpiłyby z Polski prawa papiezkie, upadłyby oparte na nich sądy biskupie, runąłby Kościół rzymsko-katolicki a na jego gruzach powstałby inny, zbudowany na protestanckich zasadach, w którym najwyższą władzę piastowałby król.

Słowa Siennickiego przekonały też biskupów, że przeczucia ich i obawy, podsycane szerzącemi się od sejmu warszawskiego wieściami o groźnych dla katolicyzmu zamysłach szlachty, bynajmniej nie były pozbawione podstawy.

W przedłożonym przez siebie projekcie recesu[1]) pomieścili posłowie przy charakterystyce prac sejmu i ich rezultatu ustęp.

[1]) Dz. s. 268—273: „Poselskie podanie około odłożenia sejmu do Krakowa (2. Februarii)".

omawiający ugodę zawartą na sejmie z biskupami, tej treści: „A iż też z porządku praw a przywilejów koronnych ukazali nam (scl. królowi) posłowie ziemscy, że od stanu duchownego to sobie za wielką angaryą zową, iż stan świecki do sądów swych wyzywają, nad prawa i przywileje koronne, opowiedając to imieniem braci swej, że pod żadnego inego pana posłuszeństwem być ani chcą ani mogą, jeno pod naszym królewskim, jako głowy przedniejszej w Rzptej; takież też że żadnemu prawu posłuszni być nie chcą ani mogą jeno temu polskiemu, które *ius commune terrestre.* Konfederacyą, którą ich m. w statucie ukazali fol. 76 (korczyńską 1438 r.), zowie, i prosili nas jako pana a króla swego, abyśmy ich nad prawa, wolności a przywileje koronne stanowi temu angaryować takimi ich sądy nie dopuścili — a tak my dobrze na to pamiętając, że jednako wszytkim panujemy i prawa, wolności, dzierżeć jednako każdemu stanowi sąsmy powinni, obiecaliśmy to posłom ziemskim, jakoż i obiecujemy niniejszym pismem: iż na tymże przełożonym sejmie to wszytko dostatecznie przedsięweźmiemy a skuteczny koniec między tymi stany uczyniemy wedle powinności naszej królewskiej tak, iż jesliże z statutów a z przywilejów koronnych dostatecznie nie pokażą, aby duchowni do sądów swych stanu świeckiego wyzywać mogli, tedy my przy prawiech a wolnościach stan świecki zostawić będziemy powinni a bronić wedle powinności swej będziemy od wszelakich angaryi, praeangarii i weksacyi wedle obowiązku naszego przy koronacyi naszej obiecanego i przyjętego; tamże na tymże przełożonym sejmie po dokonaniu egzekucyi wedle praw a przywilejów koronnych wszytkie różnice tam *in negocio religionis* wedle słowa Bożego, które się zamyka w starym i w nowym zakonie, ku któremu aktowi każdemu człowiekowi będzie wolno przyjechać i odjechać, i ku temu radzić i mówić, coby wedle daru Ducha świętego i pisma świętego wedle starego i nowego zakonu kto rozumiał, tak też około tej jurysdykcyi wedle przywilejów a wolności koronnych wszytko postanowić będziemy powinni z taką pilnością i nie odwłoką jako i najmożniej nam będzie, i jako takie wielkie a ważne sprawy w Rzptej potrzebują. A interim niż się ta sprawa między tymi stany dokona a skutecznego swego końca nie weźmie, tedy z radą rady naszej koronnej i z przyzwolenia posłów ziemskich to ustawiamy, iż do tego czasu stan duchowny żadnej (!!!) jurysdykcyi na stan świecki wyciągać nie mają ani pozwów jakich używać, wszakże stan też świecki od wszytkich innowacyi w Kościele powściągać się ma, któreby słusznie pokazać się mogły być

przeciwne słowu Bożemu". Ustęp ten, jak nie mniej i inne, zawarte w owym projekcie poselskim, zwłaszcza jeszcze jeden, tyczący się klątew kościelnych, przeciwko którym jako tamującym sądy ziemskie tak energicznie protestowali posłowie w pierwszych dniach sejmu, nie uzyskały aprobaty w senacie. [1]) Dowiedzieli się o tem posłowie nazajutrz z ust delegatów senatu, wojewody poznańskiego, Marcina Zborowskiego i wojewody sandomierskiego Spytka z Melsztyna, którzy pojawili się w ich kole w towarzystwie kanclerza. Powiedziano im jednak na razie tylko to, że w podaniu ich około odłożenia sejmu „najduje się wiele rzeczy chwalebnych... wiele ich też jest, które poprawić mogą". W odpowiedzi zaś na rzecz Siennickiego oświadczono, że nie ma się co łudzić nadzieją, jakoby obrona dała się należycie pokryć kontrybucyą kościelną, przyrzeczoną przez biskupów na sejmie warszawskim, albo annatami bieżącemi i resztkami poboru warszawskiego. Kontrybucya wprawdzie została złożoną królowi, ale „ku potrzebom osobnym", a w dodatku została „już obróconą na obronę pospolitą roku przeszłego". Annaty — „które teraz przypadały", aczkolwiek „radby je król mieć na obronę" — „ale iż już wysłane są, nie masz w czym nadzieję mieć". Co się tyczy poboru warszawskiego, wątpi król — „aby co ostać miało, bo jeszcze i żołnierzom tym, którzy służyli po te dwa lecie, nie zapłacono". Wprawdzie tego „podatku" nie znieśli jeszcze poborcy w całości, ale „wiele tych ostatków tam być nie może, jeśliże będzie tysiąc złotych, albo dwa, trzy, to już najwięcej, za które słaba obrona być może". Winę tu ponoszą właśnie owi poborcy, którym podatek „więcej pomógł", niż „Rzeczypospolitej" — „bo się sami zbogacili i pewna wiadomość jest, że po kilka tysięcy i po dziesięć na imiona (na dobra) zadali a do tej doby ani tu z pobory wszyscy przyjechali, ani liczby uczynili". A właśnie „obrony jeśli kiedy tedy teraz najwięcej potrzeba", bo — mówili delegaci senatu — „nie tylko spodziewać się musiemy wtargnienia tatarskiego... albo też i od Wołoch niebezpieczeństwa, ale jeszcze więcej obawiać się musiemy cesarza tureckiego, który, jako jest tego pewna powieść, bierze się wielką mocą do Węgier a snadź i do Wiednia... a zwykł zawżdy odwrót jaki szkodliwy czynić, strzeż Panie Boże, by jeno nie do nas". Aby posłów tem więcej zaintrygować krytyczną sytuacyą, w jakiej się znajdują siły zbrojne Korony, oznajmili im w końcu, że „pan krakowski", Jan Tarno-

[1]) Dz. s. 286—287.

wski, złożył w tych dniach godność hetmana w. k., a uczynił to jedynie z tego powodu, że nie widzi w Rzptej „porządku ani statecznej obrony“, że również i król licząc się z tą sytuacyą wniósł już do senatu projekt nowego podatku, że projekt ten już panowie przyjęli jednomyślnie... a teraz razem z królem oczekują zgodnej decyzyi w tej materyi ze strony posłów. Właśnie król „za jednostajną radą panów ich m.“ przysłał ich ku nim z prośbą — „aby o obronie radzili“ [1])

Propozycya ta, jak nie mniej odpowiedź na mowę Siennickiego, wywołała oburzenie w kołach poselskich. Egzekucya nie dokonana, spór z biskupami nie roztrzygnięty, rzecz o religii zupełnie wykluczona ze sejmu, podatek warszawski zmarnowany, czyż wobec tych faktów mogła się zdobyć izba poselska na powolność dla senatu i króla? Stanowczo nie. Ale obrona dla Rzptej, zagrożonej zewsząd od wrogów, była potrzebna. Należało tedy wykryć takie źródło dochodów, któreby stale na cele tej obrony obrócone być mogło, któreby wyzwoliło raz na zawsze króla z pod zależności stanów Korony, czy to panów, czy szlachty, czy duchowieństwa, i umożliwiło mu zajęcie bezparcyalnego stanowiska wobec godziwych postulatów całego narodu. To źródło widziała oddawna szlachta i jej izba reprezentacyjna sejmowa w kolosalnych dobrach koronnych, dzierżonych pod rozmaitymi tytułami przez panów. Rewindykacya tych dóbr z rąk dotychczasowych posiadaczy, czyli t. zw. egzekucya dóbr koronnych, była właśnie głównym punktem programu egzekucyjnego stronnictwa reformy państwa, walczącego o nią na sejmach, jak mówił wojewoda poznański, Marcin Zborowski: „od czterdziestu lat“. Kiedy więc senat i król, nie licząc się z drażliwą sytuacyą sejmową, podnieśli potrzebę nowego podatku na obronę, kiedy oświadczyli kategorycznie posłom, że te źródła dochodów koronnych, na które oni liczyli, są zupełnie wyczerpane, wybuchła wówczas z żywiołową siłą i na tym sejmie piekąca kwestya egzekucyi dóbr koronnych. Wystąpił z nią wobec delegatów senatu pierwszy poseł ziemi sandomierskiej, pan Kietliński. Oświadczył im, że „posłom się w niwecz nie godzi wdawać, póki się dosyć nie stanie egzekucyi“. Zwróciwszy się zaś do swych towarzyszy, odezwał się do nich w te słowa; „Ale aby nas winować nie mogli (panowie), dajmy im pobudkę, a uczyńmy tak: jeśliże co jest między nami u kogo, coby przeciwko prawu trzymał, pójdźmyż z tym do pana swego,

[1]) Dz. 273—275.

a oddajmy mů wszytko. upomnijmyż tam i pany. aby także to uczynili, wszak nam obiecują i klną się, że nie chcą być w tym krzywi Rzeczypospolitej, doznajmyż tego po nich teraz. bo jeśli to uczynią. egzekucya może się stać wszytkiemu za kilka dni, a upomniemy króla IMci, aby dłużej nie dał z siebie szydzić(!). bo jeśli tego nie uczynią, tedy już niech zna, że nie kto iny, ale oni sami dla pożytków swych przekazą są Rzptej do dobrego rządu. a jeśli uczynią, tedy o obronie radzić będziemy".[1]) Słowa Kietlińskiego zostały z entuzyazmem przyjęte przez posłów. Wszyscy gorąco im przyklasnęli. natychmiast też każdy „ochotnie szedł po listy" to jest po papiery donacyjne, które posiadał „przeciwko prawu", i „niósł" je do króla i „kładł" je w obecności panów rady koronnej, rezygnując z nich dobrowolnie — „chuć swą Panem Bogiem oświadczając, iż tego nie żałują ku dobremu Rzptej, że acz to, co puszczają teraz, za wielkiemi wysługami i krwie swej przelaniem przodkowie ich dostali, ale wolą na wysługach swych chramać, a niż wolności Rzptej ubliżyć". Miał na ten temat „ozdobnie" mówić poseł województwa podolskiego, Srocicki i marszałek Siennicki. Posłowie „bacząc", mówił marszałek „że nic innego do stanowienia rządu Rzptej nie zawadza więcej, jeno łakomstwo tych, którzy dobra Rzptej zabrali, acz się wszędzie i w radzie W. K. M. oświadczają iż to wroczyć ku dobremu Rzptej są gotowi, a nie zawadzać tym do każdego rządu": „doznajże tego teraz W. K. M., otośmy my, którzy opozad siedziemy (przymówki do Zebrzydowskiego!), przyśli ku W. K. M. osadziwszy się doma. co kto jeno przeciwko prawu trzyma, puszczamy to wolno Rzptej. przywileje jakie kto na co takowego ma, pod nogi W. K. Mci oddawamy, a radzi do tego początkiem jesteśmy, gdyż wiemy, że in ea causa o prymasa natrudniej było..." „a mamy tę nadzieję o inych swych tak z rady W. K. Mci, jako ex privatis, którzykolwiek tu są, że toż, co i my, uczynią, nie dając się w tym napominać, bo gdzieby tego uczynić się ociągali, doznasz już tu W. K. M., kto w Polsce do wszytkiego dobrego przekazuje, a my inaczejbychmy rozumieć o nich nie mogli i między ludźmi stawić, jeno tak, jako prawo pospolite dopuszcza, które jest wszemu światu wiadome: *monitus in conventione nisi dimiserit, ipso facto infamis!*"

„Był to akt osobliwy" — jak mówili zdumieni świadkowie tej sceny zwrotu przywilejów — „była to rzecz w wielkim po-

---

[1]) Dz. s. 275.

dziwieniu u wszech, że się tak prędko na to posłowie zmówili nad nadzieję“. Płomienny zapał posłów ogarnął kasztelanów, wojewodów — a nawet arcybiskupa i biskupów. Zwracali królowi nie tylko dzierżawy, darowizny, dożywocia i wieczności, ale także urzędy i dostojeństwa, tak zw. *in compatibilia,* piastowane wbrew statutom koronnym w wielkiej liczbie przez jedne i te same osoby z ogromną krzywdą i szkodą dla administracyi państwa. Stanisław Tarnowski, kasztelan zawichocki i podskarbi koronny, zwracając z podziękowaniem królowi wszystkie nadania, o których rozumiał, „iż obrażały prawo pospolite“, dziękował zarazem „Panu Bogu“ za to — „iż się tego doczekał, że ludzie z chuci swej przywiedli się do tego ku dobremu Rzptej“, jak niemniej i „posłom“ — „że tę pobudkę inym wszem dali“. Czyn Tarnowskiego wywołał podziw w kołach senatorskich, *magnam admirationem.* Każdy chciał być pierwszy, prześcigano się w gotowości i ofiarności dla dobra Rzptej: „arcybiskup, biskupi, wojewodowie, kasztelanowie, a *maximo usque ad minimum,* jedni listy już oddając, drudzy je opowiedając a obiecując je bez żadnej odwłoki wroczyć, bo niektórzy skoro uśrzeli posły przychodzące z listy, słali też po swoje“. Dokonał tego aktu zwrotu przywilejów i listów „z ochotną twarzą“ Jan Mielecki, wojewoda podolski i marszałek wielki koronny, prosząc króla, by mu raczył przypomnieć, czy nie trzymał co jeszcze przeciw prawu, oświadczając —„że ma i województwo i marszałkowstwo, z którego każdego ustąpi rad, jeśli przeciwko prawu jest“. Potem przedstawił królowi syna swego, który na rozkaz jego „ekspektatywę na starostwo grodeckie puścił“.

Było tych „listów“, złożonych przez posłów i panów, podług świadectwa obecnych: „około króla IMci na stole, na ławach, na ziemi — pełno!“ [1])

Aliści król z niewytłumaczonych powodów cały ten zapał posłów i powolność względem nich panów obrócił w komedyę. Po krótkiej naradzie, odbytej z senatem, oświadczył przez kanclerza, ku ogromnemu ich niezadowoleniu, że jakkolwiek „wdzięcznie“ przyjmuje i uznaje ich „miłość“ ku osobie swej i chuć ku Rzptej, „że nie litując żadnych wysług i pożytków swych przyszli z przywilejami swymi i poddali je w moc jego, do tegoż też i rady koronne pobudką swą przywiedli, iż każdy ochotnie nie omieszkał się i oświadczyć a przywileje swe kłaść“... jednak tych przywile-

---

[1]) Dz. s. 275—277.

jów teraz przyjąć nie może, a nie może dlatego, że już jest w toku rzecz „o odłożeniu sejmu". — „zaczym się już tu nic kończyć nie może" tylko chyba jedna obrona. „A przy tem", — mówił do posłów kanclerz: — „upomina J. K. M. macie-li co o obronie namówionego, abyście podać raczyli, a jeśli nie macie jeszcze, raczcie iść do swej izby, a z gotową rzeczą abyście W. M. do J. K. Mci przyszli". Gdy rzekł to kanclerz — „jeli panowie listy swe brać", posłowie zaś nie ruszając się z miejsca oświadczyli, że nie po to je przynieśli przed króla — „aby z nich tylko ta komedya być miała". Oni przynieśli je dlatego, aby już raz było zwrócone to, co było „nieobyczajnie pobrane", aby król „egzekucyę zaczął a zaczawszy konał", gdyż Rzpta cierpi najbardziej przez „odwłokę egzekucyi" — przez owo „rozebranie dóbr królewskich a zniszczenie prawie stolicy", czyli przez otoczenie jej z rozległych królewszczyzn. Jeśli król „zwierza" posłom przywileje ich do przyszłego sejmu, tem łacniej mogą uczynić to oni. Wszak zawierzyli mu już „sprawiedliwość" — „swoje poczciwości", dlaczegoż by nie mieli powierzyć mu „listów" — „tylko aby się im egzekucya stała"? Nie chcieli tedy ich brać — „ociągali się, aż je Król J. M. sam podawał im". Ten sam los, co królewszczyzny, spotkał także „dygnitarstwa". Król je pooddawał wszystkim tym— „którzy je puścili". Wobec tego zrzedniały miny posłom — „i nie z ochotą takowa odesli, jako byli przyszli". [1]) Dzień następny, sobotni 4. lutego, poświęcili dyskusyi nad żądaną przez króla obroną. Tej obrony pragnęli także reprezentanci szlachty ziem ruskich i podolskich, najbardziej zagrożonych od Tatarów i Turków. Czyniac zadość ich życzeniom i prośbom, zdecydowali się posłowie innych ziem zezwolić na nowy podatek, ale pod pewnymi warunkami. Warunki te przedłożył w ich imieniu królowi na piśmie poseł krakowski, Hier. Ossoliński. Treścią ich było żądanie, aby król za dekretem sejmowym choć w części dopełnił egzekucyi dóbr koronnych. Podobnie, jak na sejmie 1555 r., żądali posłowie, aby król zniósł wszystkie donacye i zastawy poczynione po statucie Alexandrowym, aby poodbierał grody, ponadawane po statucie Kazimierza Jagiellończyka, aby skasował nieprawne alienacye, expektatywy i wszelkie incompatibilia: „abowiem potrzebuje Rzpta *praesentiam* wojewód dla wieców, dla ustaw etc., potrzebuje starosty dla *securitatem viarum, verrendos ragos* i dla sądów, których im Król J. M. nad nami zwierza"... Raczże W. K. M. — czytał

[1]) Dz. s. 277—278.

Ossoliński — „to tu statutem abrogować i tak to opatrzyć dobrze a już to nam uiścić, że na przyszłym sejmie o tym stanowione dostatecznie będzie, żeby już takowe dobra, dostojeństwa, urzędy nie mogły inno statutu być ani brane ani rozdawane... tedy my ubliżymy radzi i recesowi warszawskiemu i postąpimy na obronę nateneczas W. K. Mci i Rzptej takiż obyczaj podatku, jako na warszawskim sejmie". Co się tyczy „sum i extenuacyi" to jest „arend" dóbr i dochodów koronnych na dożywocie lub wieczność, zapowiadali posłowie szeroką nad niemi dyskusyę na przyszłym sejmie. Statut Kazimierza Jagiellończyka „*de extenuatione* sum na dobrach królewskich wyraźnie orzeka, że dobra i posiadłości stołu królewskiego mają służyć nie tylko osobie króla lecz także mają być obracane na obronę i zabezpieczenie królestwa." Oni tedy pragnąc — „iżby miał król J. M. czym królestwa swego bronić", proszą go, aby raczył ich zapewnić, że na przyszłym sejmie wszystkie arendy poddane będą rewizyi, aby „rewizorowie byli na to tu *ex utroque statu* deputowani tak z stanu rad koronnych tak też z stanu ziemiańskiego", bo widzą — „że i w tym wielkie ubliżenie cierpi Rzpta, iż dzierżawy tak roznajmowane są niepobożnie", nierzetelnie, nieuczciwie, ze szkodą skarbu królewskiego a z korzyścią dzierżawców czyli starostów.[1]) Na powyższe warunki otrzymali posłowie w poniedziałek, 6 lutego, odpowiedź odmowną. Przemawiał do nich w imieniu senatu prymas Przerębski. Jako przyczynę odmowy podał to, iż już się wszystkie sprawy na tym sejmie zawiesiły, że wobec tego nie może już zapaść na nim żaden dekret taki, który musi poprzedzać *cognitio iuris*: „bo tak statut obmawia, że Król J. M. żadnemu imienia brać nie ma bez uznania praw i przywilejów jego" — na coby trzeba wiele czasu poświęcić. Nakłaniał ich tedy, aby zgodzili się na reces podany im przez króla i panów a zarazem, aby radzili o obronie. Zasłaniać się przeciw tej obronie recesem warszawskim nie mogą, bo już się przeciw niemu na tym sejmie wykroczyło. Wszak radziło się już „o elekcyi, o jurysdykcyi księżej i różnicach z nimi", chociaż jeszcze nie została w myśl tego recesu egzekucya dokonana. Dlaczegożby nie mieli posłowie radzić o obronie, której Rzpta tak potrzebuje?[2]) Mowa Przerębskiego wywołała spory między posłami a panami głównie o to, czy istotnie w danym

[1]) Dz. s. 278—283.
[2]) Dz. s. 283—284.

wypadku, w skasowaniu darowizn, alienacyi lub incompatibilyów trzeba rozeznania prawnego: „*ut praecedat cognitio iurium* listów“ każdego posiadacza królewszczyzn lub kilku urzędów. Posłowie dowodzili, że z listów tych nikt się nie dowie po nad to, że dano go: *pro necessitate Reipublicae consensu consiliariorum*, ale oni wiedzą: że żadna potrzeba na Rzptą za panowania Króla J. M. dzisiejszego nie przyszła, któraby tak wielkiego rozebrania *mensae regiae* dóbr potrzebowała, gdyż najwięcej Król J. M. jak go kto prosił, rozdał, tak że i sam teraz wyznawa, iż nie ma o czym w Polsce mieszkać.[1]) a komu jeno co dano, każdemu napisano *cum consensu consiliariorum et pro necessitate R. P. etc.*“ „Ale my słychamy“ — mówili — „od w. m., że powiédają niektórzy z w. m., iż o tem ani wiedzą, chociaż je napisano *consencientibus et praesentibus*“[2]) W końcu oświadczył Stadnicki, że posłowie radziby otrzymać na swoje podanie o egzekucyi i o obronie, przedłożone przez Ossolińskiego, odpowiedź także od króla. Żądaniu temu stało się zadość. Na sesyi złożonej z panów i posłów w obecności króla kanclerz ogłosił zgromadzonym reces sejmowy, którym król, zachowując w mocy reces sejmu warszawskiego, odkładał wszystkie sprawy bieżące do następnego sejmu; poczem wezwał w jego imieniu posłów, aby — „ulitowawszy się sami siebie i braci swej o obronie radzili“.[3]) Stropieni tą odpowiedzią poczęli posłowie swarliwie radzić między sobą, nie wiedząc, co począć. Jedni chcieli już odjeżdżać z Piotrkowa, inni głosowali za tem, aby jeszcze raz wykazać królowi, jak wielką szkodę ponosi on i Rzpta „z tak nieznośnych arend starostw i dóbr krolewskich“, inni przypominali, że należy się im jeszcze od panów pisemna rezolucya na ich projekt recesu z dnia 2. lutego. Idąc za głosem tych ostatnich, wyprawiono do panów delegacyę z prośbą o ową rezolucyę. Aliści rezolucya ta jeszcze więcej rozgoryczyła posłów. Nazwana „poprawą panów rad koronnych o odłożeniu sejmu na spisek poselski“, była raczej skreśleniem jego najważniejszych ustępów, zwłaszcza tych, które dotyczyły soboru narodowego, re-

---

[1]) O dochodach króla w Polsce, pozastawianych lub porozdawanych przez niego między panów — vide relacye nuncyusza Berarda Bongiovaniego, przybyłego w lecie 1560 r. do Polski w Rel. Nunc. Ap. str. 86 i 97.

[2]) Dz. s. 285. Podobnie mówił o tem w pierwszem swem wotum Zebrzydowski, v. Dz. s. 147.

[3]) Dz. s. 286.

ligii lub jurysdykcyi księżej. Obrażała ona i oburzała autorów „spisku“ do najwyższego stopnia. Temu oburzeniu a zarazem żalowi dał wyraz nazajutrz poseł Hier. Ossoliński, który z polecenia koła rycerskiego wygłosił wobec króla i senatu „długą a wywodną rzecz“ na temat przebiegu sejmu i losu, jakiego na nim doznały sprawy poruszone przez posłów. Było to dnia 7. lutego, we wtorek. Król zaintrygowany mową jego, zapragnął ją mieć na piśmie. Na prośbę jego streścił ją Ossoliński jeszcze tego samego dnia i oddał ją do jego dyspozycyi.[1])

W streszczeniu swej mowy poruszył autor sprawę religii i jurysdykcyi księżej, o które kruszyli kopie z biskupami posłowie, głównie w ustępie dotyczącym odrzuconego przez senat recesu poselskiego. Pisał tamże: „My podaliśmy formę wedle rozkazania, jakibyśmy reces sobie bezpieczny być rozumieli, który nam zasię przyniesiono, pomazawszy wiele rzeczy i odmieniwszy też niektóre. My widząc, że te rzeczy, które tam zmazane były, nie były napisane tak, jakoby w czym obrażały albo zwierzchność Króla J. M. albo prawo pospolite, albo żeby też były przeciw rozumowi, tedyśmy z takiem wymazaniem niebezpieczno sobie rozumieli przyjąć takowy reces. Abowiem wymazano tam było to, gdzieśmy napisali, aby było uznawanie *causae religionis* wedle starego i nowego zakonu; też innowacye w kościelech aby nie były takie, któreby były przeciwne słowu Bożemu, abowiem my wiemy, że i przodkowie nasi inakszej wiary nie przyjęli, jeno taką, którą Syn Boży na świat przyniósł, czego są dobre znaki w kronikach naszych i niedawno ten święty obyczaj w Polsce ustał, iż przodkowie nasi słuchali tej świętej ewangelii, wedle której my *religionis causam* decydować chcemy i w kościelech swych innowacye czynić. Tej ewangelii świętej oni słuchając, mieczów do połowice dobywali, okazując to, że żadnej inszej nauki bronić nie chcieli, jeno tej samej ewangelii świętej, przy której my też tak, jakobyśmy stać powinni, tak za łaską Bożą i pomocą chcemy (!!). Wymazano też tam w tym naszym recesie i to, żeśmy napisali, aby to u sądów nic nie szkodziło, gdzieby kto w klątwie był, gdyż to widziemy być przeciwne prawom naszym polskim. Złożono też tam i to pospołu, czegośmy my mięszać społu nie chcieli, iż Król J. M. obiecuje tak egzekucye statutom a przywilejom naszym, tak też *causam religionis* pospołu

---

[1]) Dz. s. 286—288.

na onym przyszłym sejmie postanowić: abowiem widziemy, że *causa religionis* prze pożytek tych, którzy tym potyli od kilkuset lat w krześciańs twie (papieże, biskupi etc.), kończyć się nie może; a tak my widząc, iżeby to takie pomieszanie tego nie mogło nic dobrego a pożytecznego uczynić, gdyż insze jest *negocium executionis* wedle statutów a przywilejów naszych a insze *negocium religionis* wedle pisma biblii św.: mogłaby się *religionis causa* przez toż tu nie dokonać, przez co się tak indzie odwłacza, tedybyśmy my też do rządu swego, którego bardzo potrzebujemy a przez którego Korona stać nie może, nigdy nie przyszli, do którego to, co egzekucyą zowiemy, zawadza. A takeśmy byli napisali, aby po dokonaniu i wypełnieniu wszytkiej egzekucyi, dopiero też na tymże sejmie *causa religionis* stanowiona była. Wymazano też i to, cośmy byli napisali, żeby ku takiemu aktowi, gdyby przyszło *ad causam religionis*, było wolno każdemu przyjechać, mówić i radzić wedle słowa Bożego, i jeśliżeby gruntowniej z pisma świętego ukazał, i konkludować wedle nauki apostolskiej, która rozkazuje, aby starszy milczał a słuchał, kiedy młodszy co lepszego powie..." [1])

Starsi — to biskupi, obrońcy katolicyzmu rzymskiego, młodsi — to posłowie, wyznawcy nauki apostolskiej, tej ewangelii, którą głosił sam Chrystus. W słowach tych ujawnili reprezentanci szlachty kategoryczniej niż kiedykolwiek przedtem, w ciągu całego sejmu, swoje przekonania religijne, tchnące duchem protestanckim, potępiające wszelką tradycyę kościelną, cały dotychczasowy porządek kościelny i jego stróżów — biskupów!

Był to ostatni atak na biskupów, katolicyzm i Kościół, lecz został odparty — i spełzł na niczem. W odpowiedzi, którą ułożono dla posłów nazajutrz, oświadczono im: „A iż to sobie przykro bierzecie, że wymazano jest *vetus et novum testamentum*, gdzie zmiuka jest *de negocio religionis*, toż się Boże uchowaj nie przeto stało, aby ta nauka *religionis* nie z tych ksiąg *veteris et novi testamenti* uznawana być miała, jeno to się zdało nie potrzeba tego opisować, co wszyscy jawnie znają, iż nie zkąd inąd, jeno ztąd ma być determinowana ta wszytka nauka *religionis*... [2]) A takież

[1]) Dz. s. 288—293: „Te były contentu w naszej mowie" — nagłówek, jaki położył Ossoliński na swojem streszczeniu.

[2]) Autor dyaryusza robi uwagę: O toż vera senatorium responsum! Był więc nim poseł, a tym posłem był Ossoliński, — podług tytułu

gdy księża ich m. obiecali się *supersedere* (wstrzymać) do przyszłego sejmu od juryzdykcyi swej, tedy też to słusznie chcieli, aby żadne innowacye w Kościele nie były wedle postanowienia sejmu warszawskiego (!!). Wymazano też to było, gdzieżeście w. m. napisali, aby u sądów ziemskich klątwami nikomu prawa nie przekazano, toć się pokazać może z dawnych dekretów, że miejsce miały i małoby zawadzać mogły, gdyż jest wolna apelacya od nich na sejm, a wszakoż ich m. panowie duchowni pozwalają tego w. m. na ten czas, iż nie mają być oponowane ani stronom, ani świadkom *pro hac vice* (wzajemnie). A iż też społem na to odłożenie tego sejmu złączona jest i religia i egzekucya, tedy to tak być musiało, bo się wszytko społem odprawować musi, co się nagodzi, bądź religia, bądź egzekucya, bądź juryzdykcya, żeby się wszytko dokonało. Aby też ku temu aktowi *religionis* mieli być wiedzeni ludzie z cudzych krajów, tedyby to było ku niejakiej zelżawości narodu polskiego; gdyż i miły Pan Bóg nie upośledził go dowcipem i godnością, jako i ine ludzi, że to dobrze odprawić sam może, nie szukając cudzych dowcipów, a mogłoby się to przygodzić, żeby ten akt przy nich nie był skończon, albo się czym rozwiódł, aleby to było z wielką zelżywością Koronie.“ [1]) W słowach tych wyrażono protest przeciw dążnościom i aspiracyom protestanckim izby poselskiej, która w myśl żądań szlachty i jej reprezentanta duchowego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, radaby była zespolić wszystkie żywioły chrześciańskie ku wspólnej pracy nad reformą Kościoła, tak polskie jak obce, nosząc się z myślą zwołania powszechnego soboru chrześciańskiego i dokonania na nim pożądanej przez wszystkich poprawy stosunków religijnych i kościelnych. [2]) Takie dążności i aspiracye godziły wprost w serce Kościoła, papiestwa, jego instytucyi i hierarchii. Rozumieli je dobrze biskupi, rozumiał je nasz Zebrzydowski. I bez wątpienia, jeśli senat stał w opozycyi do nich i przeciw izbie w ciągu całego sejmu, to ulegał wpływom biskupów, wpływowi wymownego Zebrzydowskiego, który umiał bronić i chętnie bronił

---

mowy przez niego wypowiedzianej 7. lutego, a potem na życzenie króla streszczonej: „Te były contentu w naszej mowie“. (Dz. s. 288).

[1]) Dz. s. 294—295. Wiedziano o tych zamiarach szlachty dysydenckiej oddawna w sferach dworskich i duchownych — vide Rozdział poprzedni, początek i koniec.

[2]) Vide uchwały zjazdu secemińskiego z stycznia 1556 r., jak wyżej, podług aktów Jakoba Sylwiusza zam. w „Istoria“ Lubowicza.

praw i prerogatyw Kościoła, jako rzeczy, od których zawisłe były losy hierarchii, stanowisko i powaga samych biskupów.

Do powyższej rezolucyi, którą podano posłom jak zwykle w związku z innemi sprawami sejmu, głównie zaś z temi, które poruszył w swej rzeczy Ossoliński, dołączono wezwanie, aby posłowie się rozjeżdżać nie raczyli bez postanowienia obrony ..[1])

Dr. Tadeusz Troskolański

(Ciąg dalszy nastąpi).

---

[1]) Dz. s. 296.

Z podróży do Szwajcaryi.

I.

Z Sargans do Zürychu. — Pobyt w Zürychu. — Z Zürychu do Genewy. — Genewa i jej okolice. — Lemanem do Lausanny. — Lausanna. — Fryburg. — Bern.

Pierwszym aktem na wolnej ziemi Tella. jest rewizya cłowa, niezbyt surowa. Sargans należy do jednego z 59-ciu głównych urzędów cłowych i w handlu z Austryą obok Bregencyi odgrywa główną rolę pośrednika. Handel z Austryą od czasu wybudowania kolei arulskiej podniósł się znacznie, ale ze swymi 69 milionami franków wywozu do Szwajcaryi i 45-ciu milionami franków przywozu ze Szwajcaryi, stanowi zaledwie 6—5% całego importu i eksportu szwajcarskiego. Zboże. bydło. wino i cukier, oto główne artykuły dowozu z naszej monarchii; jedwab. ser, zegarki, oto wywożone do nas towary szwajcarskie. Po załatwieniu formalności cłowych. siadamy do wagonów szwajcarskich, jasnych. przejrzystych, schludnych. Kolej mija miasteczko Sargans ze starem zamczyskiem hrabiów na Toggenburgu. Na myśl przychodzi ów szylerowski rycerz z Toggenburga, który ukochaną znalazłszy w klasztorze, jako pustelnik osiadł pod klasztorem i długie lata patrzył w stronę klasztoru... *Bis die Liebliche sich zeigte...*

Było to bardzo dawno. Dziś w Szwajcaryi niema ani rycerzy, ani szlachty, ani romantycznych, zdaje się, kochanków. Dzisiejsi Szwajcarzy to obrotni, obrachowani i sprytni geszefciarze, którzy,

czy z tradycyj dziejowych, czy romantycznego piękna swej ojczyzny, czy z przemysłu, czy z gości rozmarzonych, ciągną grube zyski. Nie obdzierają, jak nasi górale, ale strzygą gładko, pięknie i umiejętnie złote pióra przybywających gości. A gości tych rocznie 300 do 400 tysięcy do Szwajcaryi przybywa, którzy dochodu brutto około 150 milionów franków samym hotelistom przynoszą. Szwajcarya liczy obecnie około 2 tysięcy hoteli z 150.000 łóżek gościnnych, wartości więcej niż pół miliarda franków. Niemcy stanowią jedną trzecią część gości. Anglicy jedną szóstą, Francuzi jedną ósmą, Amerykanie jedną dwudziestą część. Najbardziej lubiani przez Szwajcarów są Anglicy i Amerykanie, bo najlepiej w pierze porośli. Jedziemy wązką doliną rzeczki Secz. między Alpami Glerneńskiemi a St. Galleńskiemi. Wkrótce dojeżdżamy do jeziora Walleńskiego, wzdłuż którego południowego brzegu wiedzie tor kolejowy. Jezioro ma 15 km. długości, a 2 km. szerokości. W jasno-zielonej toni jeziora odbijają się ponure ściany Siedmiu Kurfurstów, sięgające szczytami do wysokości naszej Świnnicy. Czarne ściany zdobią srebrzyste wstęgi spadających potoków. Pociąg nasz ustawicznie zapada się w tunele, przełamane w skałach kąpiących się w jeziorze. Jezioro w tem obramowaniu fantastycznych wirchów, turni i skał, majestatyczny, dziki i groźny ma wygląd, przypominający nieco pejsaże naszego Morskiego Oka; uchodzi ono, obok jeziora Czterech Kantonów, za najpiękniejsze z jezior szwajcarskich. Na zachód od jeziora góry się znowu rozstępują; jedziemy rozległą doliną wśród łagodnych wzgórz, a niebawem wychyla się seledynowa prawie olbrzymia tafla jeziora Zürychskiego, w obramowaniu odmiennem całkiem od fantastycznych a dzikich konturów jeziora Walleńskiego. Ma ono 40 km. długości a 4 km. szerokości. Połogie wzgórza, wznoszące się najwyżej do 800 m., pokryte winnicami i sadami, okalają jezioro. Obręcze kolei żelaznych otaczają jezioro, bo nawet przy Rapperswylu wązką tamą dzielą jezioro na dwie części. Całe jezioro okolone jest wieńcem miast, wiosek, uroczych will, hoteli, stanowiących przedmieście jedynego wielkiego miasta szwajcarskiego Zürychu. Około Wädenswil jezioro jest najszersze. Pod wpływem promieni słońca mieni się jezioro cudowną grą barw. Błękit nieba odbija się w szmaragdowej toni, a jak stado łabędzi płyną po niej wizerunki obłoków. Wśród nich zaś widnieją z czarnemi wstęgami parowce, migocą białe żagle statków, lub łupiny maleńkich barek i łodzi.

W miarę, jak się zbliżamy do stolicy przemysłowej Szwajcaryi, wille i ogrody stają się coraz ozdobniejsze i wspanialsze; czuć, że mijamy z konfortem urządzone siedziby bogatych fabrykantów jedwabiu i maszyn. Zdala witają nas wieżyce i kominy Zürychu. Niebawem stajemy o piątej po południu i wysiadamy na olbrzymim dworcu zürychskim. Lokujemy się szybko w pobliskim hotelu, by widzieć jak najwięcej z ciekawej siedziby Zwingliego. Na północnej kończynie jeziora, po obu brzegach wypływającej z jeziora rzeki Limmatu, rozsiadł się pomiędzy górą Zürichską a Utli dzisiejszy Zurich, starożytne Turicum. Dziś liczy miasto 180.000 mieszkańców z przedmieściami. Jak wszystkie miasta zachodnie, powstało ono pod skrzydłami Kościoła, około dwóch opactw z czasów frankońskich: Grossmünster i Frauenmünster. Przy kolegiacie Grossmünsteru, fundacyi św. Feliksa i Reguli, był kaznodzieją Zwingli, założyciel szwajcarskiej reformacyi, który katolicyzm wytępił w mieście i wraz z nim zniszczył wspaniałe zabytki kościelnej sztuki z czasów romańskich i gotyckich. Dziś z pomiędzy mieszkańców Zürychu blisko czwarta część jest katolikami; posiadają oni ze składek zbudowany niedawno piękny kościół pod wezwaniem P. Maryi w stylu romańskim. Stare opactwa są w posiadaniu Zwinglian, którzy z wielką gorliwością odgrzebują zniszczone zabytki sztuki chrześcijańskiej, odnawiają stylowo zburzone niegdyś przez ich ojców krużganki, traktując je wszakże tylko jako archeologiczne pomniki.

Zwiedziliśmy przedewszystkiem Grossmünsteru romańską świątynię, budowana między XI. a XIII. wiekiem. Kościelny, oprowadzający nas po świątyni, recytujący stereotypowo swe wiadomości o kościele, ściągnął przedewszystkiem przepisaną taksę wstępną. Dziwne, lecz smutne wrażenie robił ten kościół wspaniały z romańskimi filarami, z gotyckiemi oknami kolorowanemi, z nagą płytą w miejscu ołtarza, z fragmentami odkopanych posągów świętych i płaskorzeźb przy ścianach! Rewolucya reformatorów zniszczyła to była wszystko, a dziecię tej reformacyi, dzisiejszy liberalizm, odkopuje wandalizmem reformatorów zniszczone szczątki z wielkim pietyzmem, jako zabytki dawnych czasów. Kto wie, czy to zamiłowanie do chrześcijańskiej katolickiej sztuki, nie obudzi tęsknoty za duchem katolickim!

Słońce chyliło się już ku zachodowi, kiedyśmy spieszyli na górę Zürichską do restauracyi Rigiblick, aby z wysokości 600 m. oglądać całą panoramę Zürychu. Wśród winnic i parków leży wspomniana restauracya, w której spotkaliśmy się po raz pier-

wszy z winem bez alkoholu. Coraz bardziej bowiem, zwłaszcza wśród kulturnych społeczeństw, jakiem jest szwajcarskie, budzi się reakcya przeciw alkoholizmowi, tej pladze całej ludzkości, przynoszącej jej tyle nieszczęść, tyle zwyrodnienia i tyle zniszczenia. W Zürychu też do walki nie na żarty zabrano się przeciwko wyuzdaniu seksualnemu w postaci domów publicznych. Dziś wszystkie te zakłady są zniesione, a handel żywym ludzkim towarem znacznie osłabł, zwłaszcza odkąd fakultet medycyny stanął na czele ruchu obyczajowego. Tu w Zürychu wygłaszano pierwszy raz twierdzenie, i to z ust powag uniwersyteckich, iż maksyma, jakoby wstrzemięźliwość szkodziła zdrowiu, nie jest pochodzenia naukowego, lecz zrodziła się wprost w domach nierządu. Tu poważny profesor medycyny głosił setkom akademików, że lekarz radzący młodemu człowiekowi używanie kobiety przed małżeństwem, popełnia zbrodnię nikczemną. Widać, że społeczeństwo, które na tak energiczną walkę z najgorszymi nałogami i namiętnościami ludzkiemi się zdobywa, musi być zdrowem i dzielnem. Przyczyniła się do tego niewątpliwie i ta urocza przyroda, w takie cuda i wdzięki wyposażona. Podziwiać te cuda można było z tarasu naszej restauracyi w blaskach zachodzącego słońca. Pod naszemi stopami, terasami, opadało Zürychskie quartier latin, pełne will, tonących w zieleni drzew i winnic, zakładów naukowych i kościołów. Na dole nad jeziorem po obu brzegach Limmatu i rzeczki Sihl, rozsiadło się stare miasto handlowe z ciekawymi mostami, ratuszami, kościołami, halami targowemi i t. d. Za Sihl rozpościera się coraz bardziej nowe miasto fabryczne z dymiącymi się kominy i sięga het po stopy góry Urii na zachodzie. Na południu rozlewa się zielono-błękitna toń jeziora, pokryta tysiącami barek, łodzi, okrętów i parowców. Na południowym wschodzie podnoszą swe czuby olbrzymy alpejskie; lekka zasłona szężogi przesłaniała nam widok na te wiecznie urocze, najstarsze córy Szwajcaryi, w swych białych srebrnych czepcach, a błękitnych szatach, rumieniące się wdzięcznie, ile razy zachodzące słońce na ich czołach pocałunek na dobranoc składa. Na zachodzie rozściela się wielka wyżyna szwajcarska, a het na północ widnieją niskie wzgórza jurajskie a nawet majaczeją krawędzie sinego Czarnego Lasu. Stary Szwajcar, który wraz z wnukiem na te urocze terasy Rugiblicku przybył, by spożyć tu wieczerzę, z dumą pokazywał nam piękności miasta i sławił swobody swej ojczyzny, w której jest tyle piękna, tyle wolności, tyle nauki, tyle dobrobytu i zdrowia. Słońce chowało się już het za garbami jurajskimi, kiedyśmy ścieżyną połu-

dniową spuszczali się nad jezioro. Mieliśmy spósobność podziwiać niesłychanie staranną kulturę winnic. Tu też przekonałem się, dla czego te pola winne mają barwę błękitnawą. Celem ochronienia ich od mszyc, nakrapia się liście mieszaniną witryolu i wapna; każdy liść zwiędły czy nadpsuty musi być usunięty. Ale też za to plon takiej winnicy jest naprawdę złoty i opłaca robotnikowi znój i pot sowiciej, niż nasze pszeniczne pola i łany.

Już mrok zapadał, kiedyśmy przez most skwerowy nad Limmatem przy samem jeziorze, zdążali do Tonhali nad skwerem alpejskim. W ogrodzie nad jeziorem zgromadzona była najwytworniejsza publiczność Zürychu, by przysłuchiwać się dźwiękom koncertu. Po dniu gorącym orzeźwiający chłód nadjezierny oraz zieleń drzew i krzewów elektrycznością oświeconych, dalej widok na majaczejące w półmroku jezioro oraz dźwięki wytwornej muzyki, oddziaływać musiały uspokajająco na nasze sforsowane nerwy. „*Nunc est libendum*“, chciało się powtórzyć za Horacym, trzymając szklanice szwajcarskiego wina bez alkoholu; ba, kiedy na wspomnienie „*Cras ingens iterabitur aequor*“ trzeba było pomyśleć o spoczynku i wczasie dla dalszej podróży.

Do oglądania osobliwości Züryclu zostawało nam pół doby; oglądaliśmy to, co było najgodniejszego do widzenia, a więc główną arterye Züryclu t. zw. ulicę kolejową ze swymi bankami, wystawami jedwabnych materyj i t. d. W pobliżu znajduje się przed gmachem szkoły ludowej Linth-Escherowskiej niedawno wystawiony pomnik najgłośniejszego pedagoga, nowożytnego Pestalozziego, syna Züryclu. Ze spiżu ulany posąg autora Lienharda i Gertrudy przypomina światu tego najmniej może udolnego i najmniej praktycznego pedagoga, ale najwięcej zapalonego i najszlachetniejszego ideologa, który światu przypomniał jedną z największych zdobyczy dydaktycznych, t. j. że wszelka nauka powinna być opartą na poglądzie. Jeżeli zaś zważymy powszechny kult bałwochwalczy dla słowa w szkolnictwie ówczesnem, znajdujący swój klasyczny wyraz w takim Alwarze, wtedy głosicielowi nowej ewangelii dydaktycznej, mimo wszelkich błędów i śmieszności, od jakich nie był wolen, należał się spiżowy pomnik od potomności, oswobodzonej choćby w części od bezdusznej tresury pamięciowej w szkole.

Daleko mniej zasługiwał na spiżowy pomnik w najpiękniejszej dzielnicy Züryclu, tj. w Starem mieście, obok t. zw. Münsterbrücke, przy dzisiejszej bibliotece miejskiej, Zwingli, prorok racyonalizmu w dziedzinie religijnej, fanatyzmu i nietolerancyi

w dziedzinie społecznej, a barbarzyńskiego wandalizmu w dziedzinie sztuki.

Obok następnego mostu ku północy znajduje się renesansowy ratusz Zürychu z XVII. w. Piękny, wczesny gotyk znalazłem w kościele Frauenmünster na zachodnim brzegu Limmatu, a opodal kościół św. Piotra z potężną, ciężką wieżycą, przy którym był pastorem przyjaciel Goethego, wynalazca swego czasu tyle podziwianej, a później wyszydzanej fizyognomiki, Lavater. Wogóle Zürych w dziejach umysłowości niemieckiej odegrał niepoślednią rolę w XVIII. w. Dość wspomnieć Zürychczyków: Gessnera, tyle popularnego swego czasu Teokrita, dalej Bodmera i jego walki z Gotschedem, pobyt w Zürychu Goethego i Klopstocka, uwieczniony wspaniałą odą na cześć jeziora. Dziś Zürych jako ognisko kulturne dla Niemców, oglądających się na Berlin, stracił swe znaczenie. Zdobył zaś sobie rozgłos i sławę jako ognisko naukowe dla słowiańskich mieszkańców Europy, dla Polaków i Rossyan. Na zachodniem wybrzeżu, terasowato wznoszącem się ku górze Zürychskiej, znajduje się głośne Quartier latin Zürychu, tonące w zieleni drzew, ze swoim Uniwersytetem, Politechniką, ze swemi laboratoryami, zbiorami, klinikami, ogrodami i różnemi instytucyami. Uniwersytet liczy dziś około 150 profesorów i docentów i około 1.000 studentów i słuchaczy: wśród nich $^1/_5$ należy do płci pięknej. Głośniejszą jest Politechnika, licząca półtora tysiąca słuchaczy, a więcej niż półtorasta profesorów. Piękność okolicy, swoboda i wolność, jaką się cieszy młodzież na wolnej szwajcarskiej ziemi, warunki przystępne pod względem ekonomicznym, wszystko to sprawia, że uciskana na wschodzie młodzież, szuka tu nie tylko oświaty i wiedzy, ale swobody i wolności. Czy jednak radykalizm poglądów, wyniesiony tu z ogniska zürychskiego, młodzieży naszej daje szczęście, przynosi społeczeństwu naszemu dzielnych i pożądanych pracowników? Duch epigonów Zwingliego z duchem Kordeckich i Skarg, z duchem męczenników podlaskich i krożańskich chyba nigdy się nie zgodzi!

Pół dnia upłynęło nam rychło na tej peregrynacyi naszej po zürychskim bruku, po starym i nowym Zürychu; piorunem trzeba było hotelowe załatwić sprawy i dążyć na pociąg, który nas miał dowieść wieczorem nad błękitne fale Lemanu. Do okien wagonu zaglądały nam długo kominy i warsztaty fabrycznego Zürychu, trzymające się szyn kolejowych. Wszak kolej to ożywiająca tętnica przemysłu, a zwłaszcza szwajcarskiego. Nie trzeba bowiem zapo-

minać, że Zurych po Medyolanie i Lyonie, to największe ognisko przemysłu jedwabnego w Europie. Istnieje tu 83 fabryk tkackich jedwabiu, które nietylko w Zurychu, ale w różnych miastach szwajcarskich a nawet za granicą posiadają krosna tkackie w liczbie 28.538. W r. 1900 było w Szwajcaryi 46.619 robotników zatrudnionych w jedwabnictwie; wyprodukowano 48.800.000 metrów materyi jedwabnej, wartości 108 milionów franków: w roku następnym produkcya przyniosła blizko 117 milionów franków. Surowego jedwabiu sprowadza Szwajcarya rocznie 1.712.000 kg. wartości 77 milionów franków, przeważnie z Włoch, ale ostatnimi czasy wprost z Chin i Japonii. Eksport jedwabiu ze wschodniej Azyi znajduje się przeważnie w ręku szwajcarskich firm. Nieco na znaczeniu w ostatnich czasach straciła industrya bawełniana, głównie wskutek konkurencyi we Włoszech, Japonii, Chinach i Indyach. Mimo to czynnych jest w Szwajcaryi obecnie około 1.862.000 wrzecion, z czego na Zürych i okolice 812.000 przypada. Wartość wywozu materyj bawełnianych, wynosząca przed dwudziestu laty około 23 milionów franków, obecnie spadła na 17 milionów, z czego znowu na Zürych przypada połowa. A i materyj wełnianych sporo wywozi Szwajcarya z Zurychem na czele. W roku n. p. 1900 wywieźli Szwajcarzy za 6,800.000 fr. materyj wełnianych, z czego za 3,600.000 do samej Japonii.

Największy jednak wzrost wykazuje przemysł żelazny w Zürychu. Założenie Politechniki i szkół przemysłowych w szeregu miasteczek szwajcarskich, jest zdaniem ekonomistów szwajcarskich, w znacznej części przyczyną tego rozkwitu przemysłu żelaznego, zwłaszcza w dziedzinie hydrauliki i elektryczności. Gdy w r. 1892 wywóz produkcyi żelaza w Szwajcaryi wynosił 20 milionów franków wartości, to w 1900 r. 49.500.000, w 1901 r. 47,400.000 franków. Cyfry te najlepiej świadczą o wszechświatowem znaczeniu głównego ogniska przemysłowego małej Szwajcaryi. One też znakomicie nam tłumaczą, dlaczego Zürych tak szybko wzrasta i stał się jedynem naprawdę wielkiem miastem w małej Szwajcaryi.

Wnet po fabrykach Zürychu zostały tylko sine plamy na wschodzie; pociąg nasz spieszył przez wyżynę szwajcarską, objętą od wschodu murami niebotycznych Alp, a od zachodu ścianą wapienną Jur szwajcarskich. Pejsaż przypominał nam okolice faliste około Krakowa i Bochni, niestety, jeżeli kulturę uwzględnimy, o ile stoimy niżej od zasobnej Szwajcaryi! A jednak i węgla mamy dosyć i taniego robotnika, dlaczego więc ten przemysł tak

jakoś u nas rozwinąć się nie może! Czy może nam braknie przedsiębiorczości, energii, wytrwałości i obrotności Szwajcarów? Co do warunków komunikacyjnych, bodaj czy Szwajcarya nie w gorszych znajduje się warunkach niż Galicya. A jednak jak my daleko za Szwajcarami!

Pociąg zbliżał się tymczasem do prostolinijnych wałów Jury szwajcarskiej, a przejechawszy ponad mętne fale Aary, stanął na chwilę w Solurze, gdzie pierwszy bohater Nowej Polski, po stracie ojczyzny, znalazł bezpieczny przytułek i przepędził ostatnie chwile życia. Chciałoby się zobaczyć dom, w którym bohater narodowy przebywał. Niema czasu niestety, parowóz pędzi coraz bliżej ku winodajnym stokom bezgarbnych fal jurasowych: nagle rozlała się przed nami olbrzymia tafla seledynowa jeziora Bielskiego, a potem Neuchâtelskiego. Jedziemy między stokami Jur a brzegiem zachodnim jezior. Fala zielonawa liże miejscami prawie tor kolejowy. W dali odległej majaczeją szczyty Alp Berneńskich, a przy nas lśnią się i mienią zwierciadła jezior cudownymi blaski. Raz po raz mignie przed nami to fabryka czekolady, to jakieś zamczysko, tonące wśród zieleni niezwykłych dla polskich oczu winnic. Najlepsze gatunki wina szwajcarskiego pochodzą z wschodnich stoków Jury, sąsiadującej przecież z Burgundyą i z nad wybrzeży jeziora Genewskiego, Neuchâtelskiego i Bielskiego. Przestrzeń 32.300 ha zajmuje w Szwajcaryi kultura winogradu i przynosi rocznie 1.382.000 hl wina w cenie 50 milionów franków, a jeżeli się wino obrodzi, tedy zbiera się i do 2 milionów hektolitrów: a mimo to ilość ta nie wystarcza i drugie tyle trzeba sprowadzać z zagranicy, oczywiście dla wybrednych i bogatych turystów.

Szczególniej malowniczo wygląda Neuchâtel nad jeziorem z potężnymi murami i wieżycami średniowiecznego zamczyska, własność czas długi (od r. 1707 - 1848) królów pruskich. Okolica jeziora Neuchâtelskiego, to arena najwspanialszych czynów ludu szwajcarskiego. Tutaj skruszyła się o bitność, dzielność i patryotyzm chłopów i mieszczan szwajcarskich pycha i buta rycerstwa średniowiecznego, tu ostatni średniowieczny burgundzki książę-rycerz stracił swe skarby i swe wojska pod Grandson i Murten, w chwili, gdy chciał nałożyć pęta na jedyny wolny lud w Europie. Te walki dopiero wsławiły szwajcarskie imię po całej zachodniej Europie i na długie czasy szwajcarskim kondotierom zjednały pierwszeństwo przed innymi najemnikami, zarówno we Francyi, jak i we Włoszech i Niemczech. Około 40.000 Szwajca-

rów od r. 1400—1792 znajdowało się w służbie królów francuskich, drugie tyle w różnych krajach niemieckich. [1])

Słońce już się chyliło ku zalesionym szczytom jurajskim, kiedy pociąg się zbliżał do rozkosznych wybrzeży Lemanu pod Morges. Błękitne jego fale raz po raz wynurzały się z poza winnic i uroczych ogrodów, za cudną tonią widne były śnieżyste najwyższe czuby Europy: Mont Blanc, Aigle du Géant, D'Argentierre, Mont Dolleut i t. d. i t. d: poniżej nich błękitniały na nieboskłonie łagodne przedgórza Sabaudyi. Już zmierzch zapadał, kiedyśmy stanęli w cudnej rozkosznej Genewie, błyszczącej od światła elektrycznego, rozbawionej, rozśpiewanej, rozpuszczonej. Już północne biły godziny, a miasto jeszcze drgało od życia, od dźwięków, od krzyków, od orgij, to miasto, gdzie przed trzema i pół wiekiem dyktator religijny, Kalwin, chciał urzeczywistnić ideał życia rygorystyczno-racyonalistycznego!

Genewa, pierwotna osada celtyckich Alobrogów, głośna z walk rzymskiego cezara z Celtami, siedziba królów burgundzkich, miejsce koronacyjne Konrada II., założyciela imperyalizmu salickiego w XI. w., pogromcy pierwszego królestwa polskiego z czasów Mieszka II., widownia długich walk między hrabiami Sabaudyi a biskupami Genewy, protestancki Rzym w XVI. w. — dziś jest najrozkoszniejszym asylem bogatych emerytów i rozbitków, ogniskiem wielkiego przemysłu zegarkowego i bižuteryjnego, liczącem 216 milionerów, siedzibą żywego ruchu umysłowego. Jeszcze między r. 1832 a 1835, obyczaje genewskie zadziwiały Słowackiego. Dziwiło go, że panny same chodziły po ulicach, że przed pobraniem się młodzi ludzie kochali się po lat dziesięć i że miasto ma dziwną postać moralną. Dziś miasto, licząc blizko sto tysięcy mieszkańców, pod względem luźności obyczajów, pijaństwa i rozpusty nie ustępuje wcale Paryżowi. Nigdzie może nie uwydatnia się kontrast między zdrowszym jeszcze germańskim żywiołem a zdegenerowanym romańskim, jak porównywując skromne życie n. p. w Einsiedeln lub Fryburgu, a nawet w Zürychu z rozhukanem życiem genewskiem. Ogromna ilość szynków, restauracyj, handlów cygar, świadczy o nadużyciu alkoholu i nikotyny przez dzisiejszych mieszkańców Genewy. Hulaszczość zaś, lekkość obyczajów i nocne zabawy z pewnością grozą napełnią nietylko purytanów

---

[1]) W. Studnicki: Rozwój form politycznych i stosunki ekonomiczne w Szwajcaryi, 36.

o pokroju Kalwina. Nic dziwnego, że w Genewie tak samo jak w Zurychu, widzimy zorganizowany silny odruch przeciwko rozpuście, alkoholizmowi, w towarzystwie międzynarodowem ku zwalczaniu rozpusty i chorób płciowych. Dzisiejsze miasto nie jest ani czarne, ani smutne, ani murami otoczone, jakiem było za czasów naszego Juliusza. Prześliczne bulwary, skwery, ogrody, na miejscu posępnych średniowiecznych baszt się rozpostarły i umaiły miasto nad błękitnym Lemanem po obu brzegach zielonego Rodanu położone. Mieszkając na ulicy Mt. Blanc, pierwsze kroki skierowaliśmy na most M. Blanc, mający 260 m. długości, a krótko przed zawitaniem twórcy „Lilli Wenedy“ do Szwajcaryi wykończony. Widok ztąd na miasto, na góry, na jezioro, na Rodan najpiękniejszy: nie dziw, że spacer po tym moście nietylko w czasie pobytu Słowackiego był modnym dla Genewczyków, ale pozostał nim po dziś dzień. Tuż obok znajduje się na Rodanie wysepka filozofa rewolucyi i rewolucyonisty w pedagogii, Jana Jakóba Rousseau, urodzonego w r. 1712 w Genewie. W r. 1763, za sprawą Voltaira i paryskiej Sorbony, polecił magistrat genewski spalić ręką kata jego „Emila“ i „Contrat social“, jako dzieła, mówiąc słowami werdyktu: *„téméraires, scandaleux, impies et tendant à detruire la religion chrétienne et tous les gouvernements“*. W 67 lat później wybudowało miasto Genewa swemu ziomkowi spiżowy pomnik, roboty Pradiera, na drzewami ocienionej wysepce Rodanu. Ciekawy to pomnik, wystawiony dla człowieka, który dla korzyści zmieniał religię jak ubranie, żył przez całe życie z rozpustnicami, swe dzieci nieprawego łoża oddawał do domu podrzutków bez jakiegokolwiek znaku do rozpoznania ich, a który mimo to miał odwagę pisać traktaty o idealnem wychowaniu dziecka. Zaklęta w spiż stoi na granitowej podstawie postać dziwnego Genewczyka, któremu brakło wszelkiego wychowania, który sam siebie nigdy nie wychowywał, a głosił teorye wychowania dla swego czasu. Tylko kompletny upadek obyczajów społeczeństwa francuskiego XVIII. w. sprawił, że taki „Emil“ wywarł ogromne wrażenie swego czasu, że zwłoki autora „Kontraktu socyalnego“ znalazły pomieszczenie w rewolucyjnych czasach w paryskim Panteonie.

Prócz maleńkiej wyspy Rousseau, posiada Rodan znacznie większą ze starożytnemi domostwami i sterczącą wśród nich basztą zamku biskupiego. Przechodząc jednym z sześciu mostów na lewy brzeg Rodanu, dostajemy się do starego miasta z królującą nad niem katedrą św. Piotra. Kto chce piękność starych bazylik romańskich podziwiać, powinien szukać ich w prastarych ogni-

skach kultury romańskiej, jaką jest Genewa lub Lausanna. Katedra genewska, założona w XI. w. przez pierwszego imperatora salickiego, Konrada II., przebudowana w końcu XI. lub z początku XII. w. w stylu gotyckim, zeszpecona w XVIII. w. portykiem korynckim, niedawno gruntownie zrestaurowana, należy do najpiękniejszych kościołów romańskiej struktury. Dwie potężne czworoboczne wieżyce, o mnóstwie małych okien, okienek i erkierów od północy i południa, podnoszą dumnie swe hełmy spiczaste, wysoko ponad dachy ścieśnionych domostw starego miasta, a między niemi wystrzeliła z krzyżownicy naw, jakby smukły wysoki maszt, gotycka wieżyczka sygnaturowa, uwieńczona koroną. Wnętrze przedewszystkiem imponuje mnóstwem kolumienek romańskich, wysokich i niższych, przyczepionych do potężnych filarów, połączonych arkadami wczesnogotyckiemi, nad któremi wznosi się znowu drugie piętro kolumienek i arkad romańskich. Tak samo w chorze, podzielonym na 4 piętra, przeplatanie arkad romańskich i gotyckich imponujące robi wrażenie. Zniszczenie wielkiego ołtarza i zastąpienie go czarną płytą, kaleczy poprostu cudowną harmonię katolickiej świątyni.

Dziś z dawnego Rzymu protestanckiego wyrugowano nawet chrystyanizm gruntownie; znikła purytańska surowość obyczajów, a Genewa stała się jednem z najbardziej rozpustnych miast, ogniskiem materyalistyczno-ateistyczno-rewolucyjnego światopoglądu, szerzonego z Uniwersytetu genewskiego, zwłaszcza na wschodzie Europy i u nas. Uniwersytet genewski, założony przez Kalwina w r. 1559, stał się w XVI. w. siedzibą propagandy kalwińskiej dla całej Europy i długie czasy potem zakładem wychowawczym dla francuskich hugenotów. Dziś stał się ulubionem asylum dla rewolucyjnej młodzieży rossyjsko-polskiej płci brzydkiej zarówno jak i pięknej, słuchającej tu głównie medycyny, chemii i dentystyki. Uniwersytet liczy dziś około 1.000 słuchaczy, w tem około 20% kobiet. Z fundacyi rewolucyonisty religijnego XVI. w. wynoszą oni niewątpliwie dużo wiedzy. Instytucye naukowe genewskie są bogato uposażone w przybory naukowe, ale i w fanatyzm rewolucyjny nie kalwińskich, ale materyalistyczno-neopogańskich sekciarzy.

Między katedrą a Uniwersytetem, tonącym wśród zieleni ogrodów, znajduje się masywny ratusz w stylu florenckim z XVI. wieku. W pobliżu jest szereg muzeów, miastu przez prywatne osoby darowanych, n. p. muzeum Fola, Ratha, Ateneum Eynarda, zawierających cenne dzieła sztuki, starożytności lub biblioteki.

Przy muzeum Ratha, Genewczyka w rossyjskiej służbie, stoi konny pomnik pogromcy katolickich kantonów z r. 1847, a tem samem twórcy dzisiejszego ustroju szwajcarskiego, Dufura. W śródmieściu uderzają przedewszystkiem liczne sklepy z zegarkami, a wielkie napisy „Omega“ świadczą, że jesteśmy w ojczyźnie najlepszych zegarków. Genewa sprzedaje rocznie zegarków za 20 milionów franków, a biżuteryi za 12—15 milionów franków. Oto główne źródła dochodów i bogactwa stolicy nad Lemanem.

Z nowożytnych osobliwości Genewy, najciekawsze są może motory wodne na Rodanie, zwane *Forces motrices du Rhône*, zaopatrujące miasto całe w wodę do picia i prąd elektryczny, jako motor o sile 6 tysięcy koni. W tym celu zużyto całe lewe ramię Rodanu, które porusza 20 potężnych turbin, każda o sile 300 koni, umieszczonych w olbrzymiej hali. Podobny zakład o sile 12 tysięcy koni znajduje się sześć kilometrów poniżej Genewy nad Rodanem i dostarcza miastu światła elektrycznego oraz siły dla tramwai elektrycznych, nietylko w mieście, ale kilkanaście km. poza miastem, het, na terytoryum francuskie. Plac przed główną pocztą na ulicy Mt. Blanc, jest punktem wyjścia dla tych elektrowozów. Za kwotę 40 centimów można zajechać w przeciągu 35 minut do Ferney, siedziby Woltera na terytoryum francuskiem. Siadamy więc wśród nieznośnego upału do przewiewnego tramwaju. Niebawem znajdujemy się wśród winnic i ogrodów za miastem i nad miastem. Na stacyi pierwszej wysiadamy, nietylko, by obejrzeć muzeum Ariana, znowu dar jakiegoś Revillioda dla miasta, ile głośny Pavillon de Pregny, pałac baronowej Rotschildowej. Kwadrans drogi wśród ogrodów, will i domostw wystarczył, by dojść do uroczego celu. Park królowej giełdziarzy europejskich, pod względem gustu, piękności i staranności może iść śmiało w zawody z najpiękniejszymi parkami Europy. W każdym razie staranniej jest utrzymany niż cesarski park w Schönbrunnie, a piękniejszy jest stanowczo od cesarskich parków w Peterhofie lub Gatczynie. Olbrzymie oranżerye mieszczą najosobliwsze rośliny południowe. Najrozmaitsze rodzaje drzew, niezwykłych krzewów, ugrupowane wdzięcznie, nęcą oko rozmaitością. Tam pod konarami platanów zaciekawiają klatki z różnorodnem ptactwem, tu zwraca uwagę jakaś nimfa marmurowa, ówdzie wodotrysk i kaskada spływająca po granitowych złomach, niby przez naturę tu rozsypanych, a w rzeczywistości artystycznie naturę naśladujących. To wszystko znajduje się na tle cudnie utrzymywanych gazonów murawy, w obliczu wodnych fal jeziora i śnieżystych czu-

bów alpejskich na nieboskłonie. Wszędzie ład i porządek wprost niedościgły; wszędzie pilnuje ogrodu i gości służba czujna, uprzejma, i co ciekawsze, służba nieprzyjmująca napiwnego. Unicum to chyba europejskie! Takie rezydencye posiadają dzisiejsi rzeczywiści władcy republikańskiej Francyi!

Wracamy na stacyę, by udać się do Ferney, na ziemi trzeciej rzeczypospolitej francuskiej. Miasteczko jest nie tak schludne, czyste, jak miasteczka niemieckie, natomiast bez porównania porządniejsze i zasobniejsze od naszych galicyjskich. Zresztą nic w niem ciekawego. Spieszymy zatem do odległej o 2 km. rezydencyi Woltera, niepokaźnego dworku z kościółkiem obok, wzniesionym przez największego wroga Kościoła i chrześcijaństwa. Niestety dwór był zamknięty; przez kraty bramy ogrodowej oglądaliśmy siedzibę praojca neopoganizmu, pierwszego świętego rzeczypospolitej Robespierre'a. Hasło jego: „*Ecrasez l'infâme*", ustawicznie przeciwko Kościołowi powtarzane, znalazło posłuch chętny w dzisiejszych panach Francyi, dla których fernejski filozof stał się bożyszczem. A jednak trudno znaleźć bardziej wstrętny charakter, jak tego pół-boga w neo-pogańskim panteonie. Lubowanie się w pieprznych paszkwilach, jakimi miotał na Kościół i etykę chrześcijańską, gorszące rozpustne życie, którem nawet wśród rozwiązłego otoczenia przodował, pochlebstwo lokajskie, jakiem zyskiwał takich monarchów jak Katarzyna II. i Fryderyk II., zamiłowanie w podstępnych intrygach, oto główne rysy koryfeusza liberalizmu.

Pisał wiele, pisał dowcipnie, uchodził za niedościgniony wzór patentowanego uczonego swoich czasów.

„Straci grubsze przesądy i rozumu przetrze,
Kto ma szczęście Fernejskie oddychać powietrze"

pisze swego czasu nasz Trembecki o przyjacielu Katarzyny II., który carycy nie omieszkał gratulować zaboru Polski, jako największego czynu cywilizacyjnego. Dziś krytyka bezstronna piętnuje filozoficzne pisma wolterowskie jako płytkie plagiaty angielskiego deizmu. Jego sądy estetyczne nazywa trywialnymi, jego historyczne rozprawy, jako całkiem powierzchowne, odsądza od wszelkiej wartości, a jego poezya, już swego czasu przez Lessinga słusznie wyszydzona, spoczywa dziś w pyle niepamięci. *Sic transiit gloria mundi.*

A jednak ten człowiek olśniewał swą epokę, był wyrocznią rzekomej prawdy naukowej; z uwielbieniem wspominany jest

przez epigonów liberalnych, a cieszy się wielką popularnością w trzeciej rzeczypospolitej!

Wracając z Ferney, zatrzymaliśmy się koło muzeum Ariany, by dostać się tutaj nad brzeg jeziora i małą łodzią elektryczną przybyć do Genewy. Barka nasza płynie z chyżością jaskółki po modrych falach Lemanu — przed nami ozłocone zachodniem słońcem wieżyce Genewy — dookoła barki, parowce, żaglowce i mewy a w dali na wschód szczyty alpejskie. Mimowoli przychodzą na myśl słowa Krasińskiego:

Czy pamiętasz Alp granity?
Tam — z daleka — w niebo przodem
Pną się ostrza kryte lodem.
A tu bliżej, a tu niżej,
Poza wzgórzem, spływa wzgórze,
Z winnic kapią bluszcz i róże!
Jednym rajem gór podnóże!
W wieczór, z rana — zwierciadlana
Fala pije niebios smug!
Na wód dole — na skał czole
Jedna piękność — jeden Bóg!..."

Rzeczywiście „nabijaną światłem drogą łódka nasza płynęła na szafirów tych głębinie". „Woda jeziora błękitna i senna grała dźwięczną pieśń marzeń" — można było powtórzyć za Tetmajerem. „Wiele drzew zielonych przegląda się — jak za czasów Słowackiego — w jeziorze, wiele białych domów i pałacyków, a za tym brzegiem Mt. Blanc biały, śniegiem z przyległemi mu górami okryty, podobny do jakiego sybirskiego kraju, podobny do snycerskiego posągu jakiejś sybirskiej krainy. Wśród takiej natury trzebaby być smutnym, albo trzeba się kochać" — pisze słusznie autor „Anhelego". Kochały się też nad tymi brzegami dzieci głośne Muzy na zabój. Kochał tu się nasz Juliusz, to w Elizie Morin, to w Englantynie Pattey, to w Maryi Wodzińskiej; kochał się Krasiński w urodziwej mis Harry Willan, kochał się Mickiewicz w Ewie Ankwiczównie, kochał się Byron w czarującej mis Jene Clairmont, Schelley w Maryi Godwin, Malczewski w księżnej Fryderykowej Lubomirskiej, pani Staël w niestałym Benjaminie Constant i t. d. Tymczasem barka nasza mijała przedmieście le Pâquis, gdzie ongi mieszkał Słowacki w pensyonacie p. Pattey, gdzie tworzył swe arcydzieła. Dziś z przedmieścia tego nie pozostało ani śladu. Dojeżdżamy do Skweru Mt. Blanc, ozdobionego najwspanialszym pomnikiem Genewy, największego jej dobroczyńcy,

księcia Karola II. Brunszwickiego, który miastu zapisał 20 milionów franków. Weliickie lwy z żółtego marmuru, stoją na straży pomnika potomka Henryka Lwa. Pomnik składa się z trzech piętr, zdobnych w różne figury; wśród tych w środkowem piętrze wyróżnia się figura księcia fundatora na sarkofagu. Wieczór ten spędziliśmy na przeciwległym brzegu, w ogrodzie angielskim, przy dźwiękach orkiestry. Z opalowej nad wieczorem fali jeziora sterczą tu dwa bloki granitowe, z których większy ma być ołtarzem Neptuna. W blaskach elektrycznego światła widać cały świat genewski, a w nim turystów całego świata.

Nazajutrz rano o 5-tej przy tym samym parku angielskim wsiadamy na parowiec, mający nas zawieźć do Lausanny. Jezioro przy wschodzącego słońca blaskach odmienną łudzi oko grą kolorów, zwłaszcza gdyśmy wyjechali z południowej zatoki na pełne jezioro, dające czasem złudzenie Adryatyku około Abbazyi.

„W około góry, śniegi lśniące, złote
Chmury w słoneczną zatopione pozłotę,
Zda się muskane białem skrzydłem mewiem,
Wszystko jest wizyą, czy też światem? Nie wiem.
Śniegi i woda i brzegów zieloność.
Wszystko się w jedną stapia nieskończoność,
Wszystko się w jedną melodyę jednoczy...“

Tak maluje podróż po Lemanie nasz Tetmajer. Na pokładzie gwarno: dzieci genewskie wyjeżdżają na kolonie wakacyjne do Nyon, kilka nauczycielek i nauczycieli śpiewa na głosy piosnki francuskie harmonijnie, lecz bez porównania mniej wdzięczne od naszych polskich pieśni lub ruskich dumek. Okręt co pół godziny staje to w Coppet, Nyon, Rolle, St. Pres Morges. O 9-tej dojeżdżamy do Ouchy, portu Lausanny, ocienionego platanami, pełnego will i hoteli. Tramwaj zawozi nas na dworzec koło Lausanny, gdzie zostawiamy walizki podróżne i spieszymy oglądać miasto.

Liczy ono 50.000 mieszkańców, ma Uniwersytet, szereg szkół przemysłowych. Dzieli się na stare miasto górne, na trzech wzgórzach położone, i na dolne, nowożytne. Tramwajem dojeżdżamy na jakąś targowicę, pełną bud kramarskich z najrozmaitszymi towarami. Krzyk, hałas, targowanie się, jak na naszych jarmarkach galicyjskich, tylko kupców pejsatych w chałatach tu brak; są natomiast tak samo korpulętne i tak samo wygadane przekupki, jak w Krakowie na Małym Rynku.

Schodami wchodzimy na akropolę lausańską, gdzie obok starego zamku biskupiego znajduje się katedra, najpiękniejsza gotycka katedra, jaką kiedykolwiek widziałem. Pochodzi z XIII. w., poświęcona jest przez Grzegorza X. w obecności Rudolfa z Habsburga. Odznacza się cudowną harmonią wczesnego gotyku. Nawa główna, mająca 19 m. wysokości, spoczywa naprzemian, to na filarach, to na słupach kolumn; nad arkadami gotyckiemi biegnie galerya kolumienek romańskich, nad którą wystają jeszcze smukłe kolumny, obramowujące okna. W chórze gotyckie arkady przeplatane są piętrem romańskich kapiteli i łuków. Wspaniałe witraże z wizerunkami apostołów, prześliczne stale, wysokie francuskie wieżyce na zewnątrz, wszystko to tworzy razem dziwnie zharmonizowany wzór architektonicznego piękna.

Między katedrą a zamkiem biskupim, znajduje się stara akademia, dziś zamieniona na muzeum i bibliotekę kantonalną. W gmachu tym wykładał od r. 1839—1840 nasz Adam Mickiewicz, cieszący się po dziś dzień wielką sympatyą wśród Szwajcarów. W jednej z sal widnieje tablica pamiątkowa, wmurowana obok katedry r. 1898, z napisem: „Au poëte Adam Mickiewicz, Professeur de la littérature latine à l'Academie de Lausanne 1839—1840. Les polonais ses compatriotes". Dziś jeszcze pokazują dawne mieszkanie Mickiewicza: Maison Beau Séjour, zamienione na lokal klubu Cercle de Beau Séjour. Z okien tego mieszkania roztacza się wspaniały widok na poblizkie ogrody, jeziora i góry.

Uniwersytet obecny, liczący 70 profesorów a 500 uczniów, znalazł umieszczenie w świeżo wykonanym wspaniałym gmachu u stóp wzgórza katedralnego.

Wązkiemi ulicami docieramy do wspaniałych teras i promenad w dolnej części miasta nad rzeczką Plon. Czas jednak nagli, trzeba siadać na pociąg, wiozący nas do Fryburga.

Za trzy godziny znajdujemy się w szwajcarskim Fryburgu. Niewielka ta mieścina, licząca co najwięcej 15.000 mieszkańców, leży na skalistem przedgórzu w wysokości 600—670 m. w kolanie rzeki Saany. Starożytne, nieregularnie zbudowane miasto, ze swojem obronnem położeniem, sterczące wysoko ponad rzeką, wyposażone murami, blankami, basztami, wieżycami kościołów i klasztorów, posiada niezwykle romantyczny charakter. Dzieli się na trzy części: na dolne miasto w dolinie rzeki Saany, zamieszkane przez rękodzielników, na stare miasto na wyżynie, otoczonej kolanem rzeki, siedzibę rządu i patrycyatu miejskiego, i na górne

miasto przy dworcu kolejowym, będące siedzibą nauki. Mieszkańcy w dwóch trzecich są Francuzami, a w siedmiu ósmych częściach katolikami i to gorliwymi. Mamy tu klasztory Franciszkanów, Kapucynów, Wizytek, Urszulanek, Cystersek i Franciszkanek. Tu jest siedziba biskupa Lausanny od r. 1536. Nie dziw, że kanton fryburski i samo miasto uchodzi w świecie akatolickim za gniazdo ultramontanizmu i że rządy spoczywają w ręku ultramontanów, t. j. wierzących katolików, z Pétionem na czele. W hotelu jego matki czy siostry ulokowaliśmy się i naprawdę byliśmy zdumieni, widząc w sali jadalnej wielki krzyż i żegnających się przed jedzeniem a u służby niezwykłą skromność i uczciwość.

Dr. Kazimierz Krotoski.

(Ciąg dalszy nastąpi).

ODP. REDAKTOR ADAM KRECHOWIECKI. — NAKŁAD „GAZETY LWOWSKIEJ“.